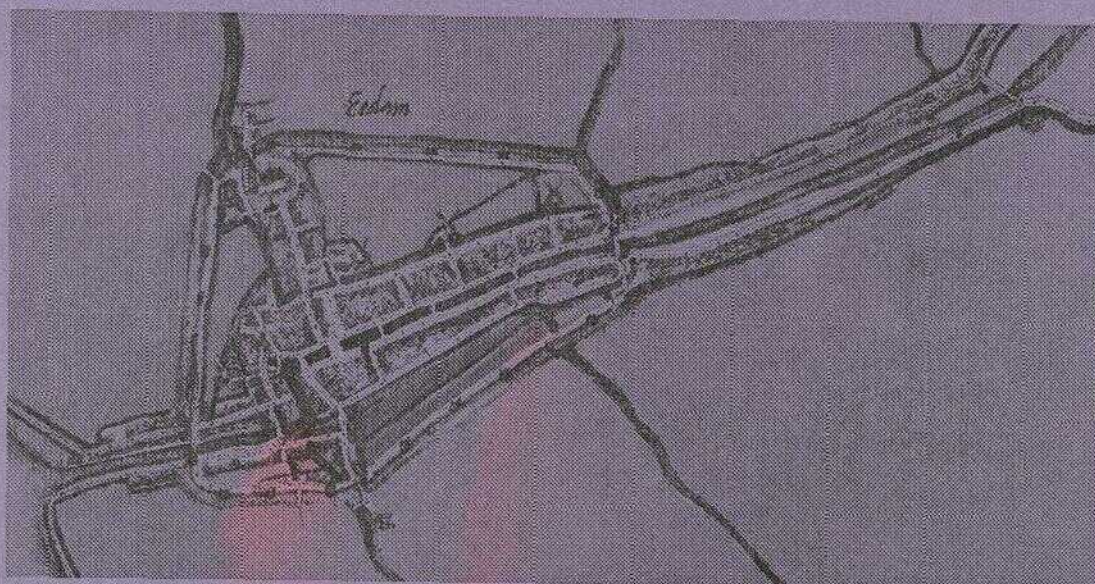

Bulletin KNOB

I

JAARGANG 80 | MAART 1981

Inhoud

C. BOSCHMA-AARNOUDSE

Het oudste houten huis van Edam 1

L. H. BOOT

De verschillende types schuiframen
van het huis „Groeneveld” te Baarn 30

KNOB 38

Archeologisch Nieuws 46

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE drs. M. de Haas, A. C. van Leeuwen, drs. J. C. T. M. van Laarhoven, drs. C. Rogge, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), drs. C. H. Slechte, dr. D. P. Snoep, drs. H. Stoepker, drs. C. C. S. Wilmer.

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll.

REDACTIESECRETARIAAT Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam. Tel. 020-277706.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vier afleveringen per jaar.

Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de KNOB:

Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69,
1011 HB Amsterdam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.

Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 50,—;

instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 75,—;

jeugdlid tot 27 jaar f 30,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart. Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig)

f 10,— per aflevering;

jaargangen: prijs op aanvraag;

banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

VOORZITTER *S. Buddingh'*

SECRETARIS *drs. P. Nijhof,*

p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69,

1011 HB Amsterdam

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen,*

p/a Janskerkhof 22, 3512 BN Utrecht

Drs. A. L. L. M. Asselbergs, dr. J. H. F. Bloemers,

drs. E. C. Barones van der Borch tot Verwolde-Swemle,

drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, mr. F. L. M. de Gou,

jbr. mr. L. M. Michiels van Kessenich,

drs. I. W. L. Moerman, ir. W. B. J. Polman,

drs. M. A. Prins-Schimmel, ir. N. C. G. M. van de Rijt,

drs. H. Sarfaty, dr. D. P. Snoep.

HET OUDSTE HOUTEN HUIS VAN EDAM

EEN INTERPRETATIE VAN GEVONDEN BOUWSPOREN EN EEN ONDERZOEK
NAAR DE BEWONINGSGESCHIEDENIS

C. BOSCHMA-AARNOUDSE

INLEIDING

Oude houten huizen zijn in de Nederlanden een uitermate zeldzaam verschijnsel. Vanaf de 17de eeuw bemoeilijkten veel stedelijke verordeningen de bouw ervan, terwijl de stedebouwkundige veranderingen in de 19de eeuw in veel gevallen het verdwijnen van nog resterende oude houtbouw tot gevolg hadden.

Edam bezit nog steeds een houten huis. Het „oudste houten huis van Edam” wordt het zelfs genoemd, een benaming die teruggaat tot de periode waarin ook nog andere houten huizen overeind stonden. Thans is dit het enig overgebleven exemplaar en daardoor een waardevol pand dat door een gelukkige omstandigheid in 1920 in het bezit is gekomen van de Vereniging Hendrick de Keyser (afb. 1).

Reeds in 1934 werden pogingen ondernomen om te komen tot een verantwoorde restauratie, maar het gebrek aan financiële middelen maakte slechts een gedeeltelijk herstel mogelijk. In het begin van de jaren zeventig werden opnieuw plannen gemaakt en in 1978 kon met de feitelijke restauratie worden begonnen.

Deze restauratie vormde de aanleiding tot een onderzoek in het gemeentearchief van Edam en in het Rijksarchief te Haarlem ten einde mogelijke gegevens over het huis en zijn vroegere bewoners op te sporen. In combinatie met de resultaten van een bouwkundig onderzoek hebben deze gegevens aanwijzingen opgeleverd die het aannemelijk maken dat het pand niet ca. 1540 is gebouwd zoals tot dusverre werd aangenomen, maar eerder. Ook werden gegevens gevonden die een reconstructie van de bouwkundig oorspronkelijke situatie mogelijk maakten, terwijl tevens een beeld onstond van de sociale context binnen welke dit huis in de loop van zijn geschiedenis heeft gefunctioneerd.

DE BOUWKUNDIGE SITUATIE VÓÓR DE RESTAURATIE

Het „oudste houten huis van Edam” is een hoekhuis met de voorgevel (noordzijde) aan de

Achterhaven, welke op deze hoogte in de vorige eeuw voor een gedeelte gedempt werd. De zijgevel (westzijde) is gelegen aan wat nu de Breestraat heet (afb. 2). De perceelbreedte is betrekkelijk gering, ca. 4.90 m.

Deze situering, op een hoek en aan het water, zal zeker van invloed zijn geweest op het feit dat men het blijkbaar nooit nodig heeft geoordeeld de z.g. brandkeuren toe te passen op dit huis.

Globaal bestaat het pand uit twee gedeelten, een houten voorhuis en daarachter een aangebouwde korte stenen kamer. Zowel het houten voorhuis als het stenen achterhuis vormen één ruimte zonder binnenindeling. Er zijn alleen vloerdelen aangebracht over de plafondbalklaag. De enige aanwijzing over een vroeger aanwezige houten tussenwand vinden we in de opmetingstekeningen die architect A. A. Kok in 1934 voor de Vereniging Hendrick de Keyser maakte. Helaas zijn de door hem verschaft gegevens te summier om vast te stellen of het hier ging om een werkelijk oude wand of om een toevoeging uit meer recente tijd.

Tegen de eindgevel van de stenen kamer vindt men de overblijfselen van een 18de-eeuwse schouw, een duidelijke aanwijzing voor een woonfunctie nog in die tijd, hoewel deze alleen van toepassing was op het stenen gedeelte.

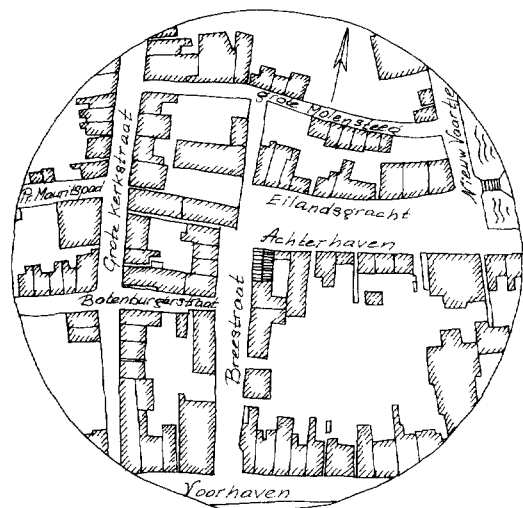
Het voorste gedeelte is nooit voor bewoning bestemd geweest en werd waarschijnlijk omstreeks 1650 als pakhuis in gebruik genomen. Ook aan deze omstandigheid is het te danken dat de originele staat van het huis grotendeels behouden is gebleven. Verbouwingen als gevolg van veranderende bewoningseisen zijn aan het pand voorbij gegaan. Hierdoor rees de vraag of het wellicht als pakhuis zou zijn gebouwd. Aannemelijk is dit niet, aangezien de handel in Edam in het begin van de 19de eeuw nog niet zodanig was ontwikkeld, dat men de behoefte kan hebben gehad aan pakhuizen van een omvang als die van het oorspronkelijke „oudste houten huis”. Bovendien geven de belastingregisters van Edam aan dat men tot het midden van de 17de eeuw in een typisch woongebied al-

HET OUDSTE HOUTEN HUIS VAN EDAM

Afb. 1. Het „oudste houten huis van Edam”, hoek Achterhaven-Breestraat na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg 1980)

Afb. 2. Kadastrale situatie van het pand Achterhaven 105. Schaal 1:2500. (Tekening auteur)

leen in verval geraakte woonhuizen als pakhuis gebruikte.

Het skelet van het houten gedeelte bestaat uit vijf eiken ankerbalkgebinten met eenvoudige, iets hol bewerkte korbelen zonder sleutelstukken. Tussen de gebinten zijn kinderbalkjes gelegd welke in de vier balkvakken die het houten gedeelte telt, in elkaars verlengde liggen. Aan de naar het stenen gedeelte gekeerde zijde van het vijfde gebint, worden ook kepen voor kinderbalken aangetroffen, maar de balkjes die in deze kepen hebben gezeten, lagen niet in het verlengde van de balkjes in de voorste vier balkvakken (afb. 4). Over de kinderbalken zijn eiken delen aangebracht, ± 2 cm dik en 22-25 cm breed. Deze variabele breedtes bepalen dus de onderlinge afstand van de kinderbalkjes. De delen zijn langer dan de afstand tussen de gebinten onderling. Ter plaatse van de stuiknaden zien we mooi geprofileerde klosjes tussen de kinderbalken¹ (afb. 8). Het plafond is ononderbroken, er werd geen raveling t.b.v. een schoorsteen of een trap aangetroffen.

De kap van het voorhuis is een sporenkap. Op de balken van de gebinten zijn spantjucken aangebracht, bestaande uit eiken krommers die met knieën aan de dekbalk van het juk bevestigd zijn. De verbinding van spantbeen aan

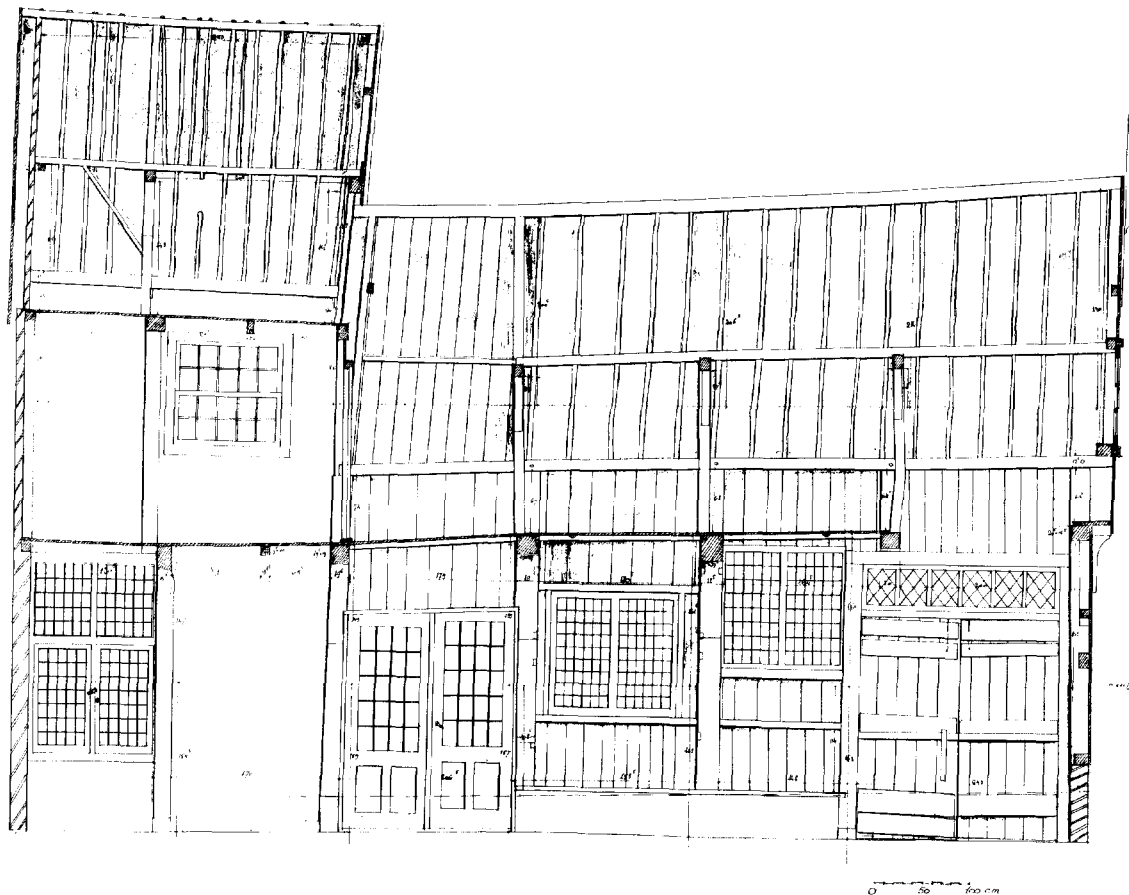
de dekbalk is een pen-en-gatverbinding, de knieën zijn gespijkerd. De krommers staan tegen de doorlopende stijlen van het houtskelet van de begane grond. Over de koppen van de stijlen is een z.g. „wurmt” aangebracht. Zo ontstaat op de zolder een borstwering, waardoor meer ruimte gecreëerd wordt. Er is oorspronkelijk geen verbinding tussen krommer en wurmt geweest; wel zijn later ijzeren beugels aangebracht om beiden te verbinden (afb. 7). De ankerbalkconstructie is afkomstig uit het oudste type huis dat wij kennen, n.l. het driebeukige woonhuis. De verbinding tussen de trekbalk en de doorlopende stijl wordt in de constructie van dit type gevormd door een door de stijl stekende pen, die aan de achterzijde van de stijl met wiggen of houten toognagels aangeklemd wordt. Deze constructie was hier echter niet mogelijk, aangezien het schothout direct tegen de stijlen aangespijkerd is. Om toch voldoende stijfheid te krijgen heeft men de verbinding stijl trekbalk, of tussenbalk versterkt door het aanbrengen van ijzeren „hamerkop-ankers”, terwijl op de zolder de spantjucken toegepast werden om deze verbinding zoveel mogelijk te ontlasten (afb. 9, 10). Over de dekbalk loopt een vlieringbalk welke ± 2 cm in de dekbalk ingekeept is. De sporenkap is gedeeltelijk onbeschoten en gedekt met rode oudhollandse pannen. In het linkerdakvlak en een klein gedeelte van het rechter zijde de sporen vervangen door dakhout (afb. 3).

Het houtskelet in het stenen gedeelte is van geheel andere aard. Hier is eiken en grenen door elkaar gebruikt, veelal secundair verwerkt hout (afb. 6). Er is geen doorgaande verbinding tussen de stijlen van de begane grond en de verdieping. De kamer heeft twee balkvakken die ongelijk van lengte zijn. Het tussenliggende gebint bestaat uit een stijl en een plafondbalk zonder sleutelstuk. In het voorste en grootste balkvlak wordt het plafond ondersteund door een tussenbalk. Op de begane grond ligt de strijk-balk in de steens eindgevel, op de verdieping waar de gevel halfsteens is, rust zij op een stijltje.

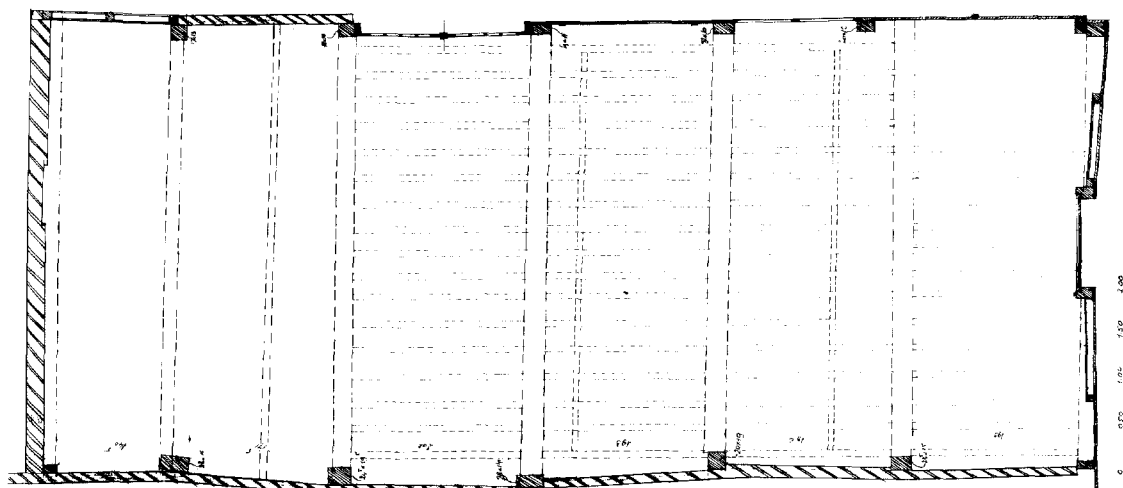
Op 62 cm uit het midden van de eindgevel zijn restanten van 18de-eeuwse tegels aangetroffen, alsmede gaten in de muur waarin de schouwkap van de stookplaats gerust heeft. De zolder heeft ook een kleine borstwering. Er is hier een eiken spant toegepast dat identiek is aan de in het houten gedeelte aanwezige span-

¹ Zie ook: H. Janse, „Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren tot omstreeks 1650”, *Bulletin KNOB*, 63 (1964) 305 e.v.

HET OUDSTE HOUTEN HUIS VAN EDAM

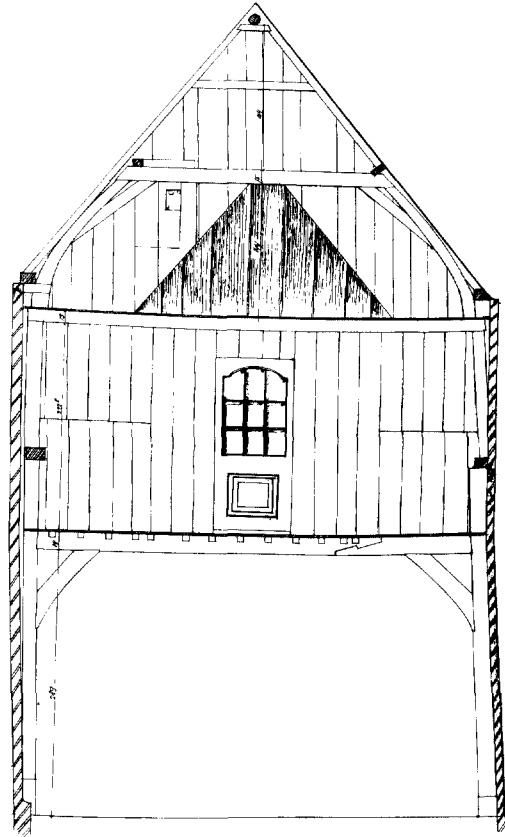
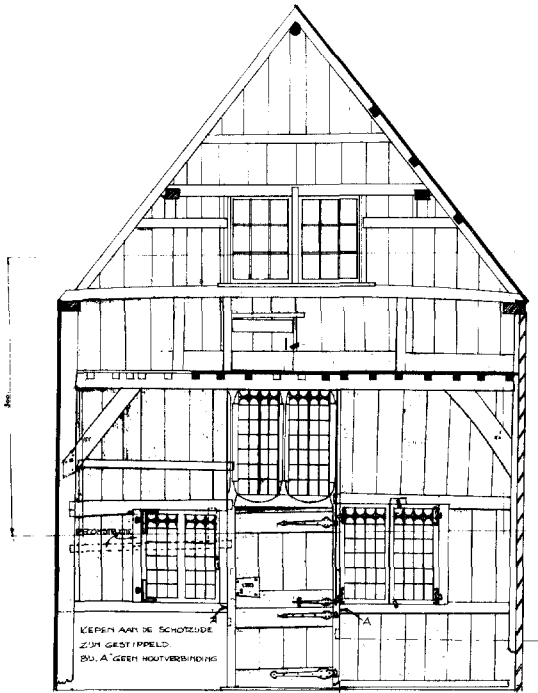

Afb. 3. Langsdoorsnede van het pand Achterhaven 105, voor de restauratie. Schaal 1:80. In de stijlen zijn de kepen gestippeld voor de horizontale regels.
(Opmetingstekening N. Boschma)

Afb. 4. Plattegrond van het huis gemeten op de begane grond met projectie van het balkenplafond. De kinderbalkjes van de voorste vier balkvakken liggen in elkaars verlengde. De kepen voor kinderbalkjes aangetroffen aan de achterzijde van de vijfde plafondbalk corresponderen hier niet mee. Schaal 1:80.
(Opmetingstekening N. Boschma)

HET OUDSTE HOUTEN HUIS VAN EDAM

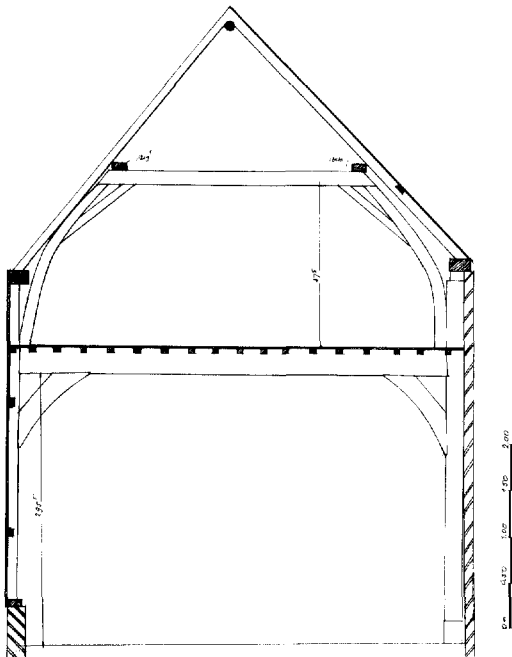

Afb. 5. Dwarsdoorsnede van het huis over het houten gedeelte t.p.v. de voorgevel voor de restauratie. De oorspronkelijke kepen zijn ingestippeld. Schaal 1:80.

(Opmetingstekening N. Boschma)

Afb. 6. Dwarsdoorsnede van het huis over het stenen gedeelte, gezien naar het zuiden voor de restauratie. Schaal 1:80.

(Opmetingstekening N. Boschma)

Afb. 7. Dwarsdoorsnede van het huis over het houten gedeelte gezien naar het noorden voor de restauratie. Schaal 1:80.

(Opmetingstekening N. Boschma)

HET OUDSTE HOUTEN HUIS VAN EDAM

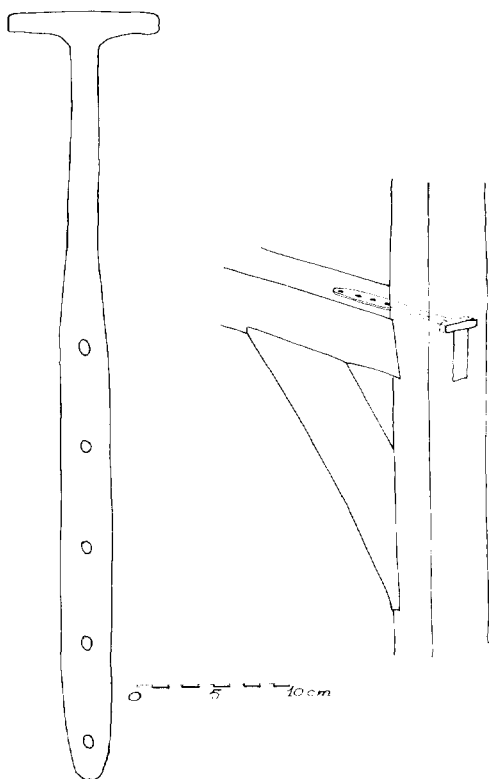
Afb. 8. Geprofileerde eiken kloesjes ter plaatse van de stuiknaden tussen de plafonddelen. Schaal 1:5.

(Tekening auteur)

ten. Ook dit spant staat naast de dekbalk van het gebint van de verdieping. De kap is evenals de kap van het voorhuis een onbeschoten sporenkap.

De vloer van het houten huis bestaat uit onregelmatige stukken hardsteen en plavuizen. Zij is niet oud; Kok trof in 1934 een geheel vermolmdde vloer op liggers aan. In het stenen gedeelte bevindt zich een betonvloer.

De voorgevel is opgebouwd uit een houten ondergevel op een stenen voeting en een overkragende topgevel. In het midden van de onder-

Afb. 9. Een zgn. hamerkopanker, toegepast om de verbinding stijltussenbalk voldoende stijfheid te geven. Een dergelijke constructie is ook in jongere Zaanse houtbouw aangetroffen. Schaal 1:5. (Tekening N. Boschma)

gevel bevindt zich een hoog eiken kozijn met een door een verticale stijl in tweeën gedeeld bovenlicht. De dagkanten van de stijlen van dit bovenlicht zijn eenvoudig afgeschuind. In het bovenlicht bevindt zich glas-in-lood, waarachter getorste diefijzers zijn aangebracht.

Het kalf van het voordeurkozijn is versierd met een z.g. laat-gothische peerkraal, die tot nu toe het enige aanknopingspunt vormde voor de datering, n.l. $\pm 1540^2$ (afb. 11). Ander versierend snijwerk komt aan het huis niet voor, dat mede hierdoor een zeer sobere indruk maakt. De peerkraal komen we wel tegen op sleutelstukken van eiken gothische houtskeletten in stenen huizen in Edam en elders.

De voordeur bestaat uit eiken geprofileerde delen en is zeer gaaf bewaard gebleven. Ook het fraaie beslag is vermoedelijk nog origineel. Aan de binnenzijde zien we een smeedijzeren staaf waarlangs de bovendeur d.m.v. zijn gehengen naar boven geschoven kan worden, zodat deze in geopende toestand niet voor het zijraam slaat. De zich in deze zijramen bevindende glas-in-loodramen hebben helaas de hebzucht van een antiëksnorder opgewekt en zijn nu verdwenen. Zeer oud waren ze overigens niet, zij moe-

Afb. 10. Toegepast „hamerkopanker”.

(Foto N. Boschma)

² Documentatieblad 1.15.18 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, afd. Onderzoek en Documentatie. Zie ook: H. Janse en S. de Jong, *Houten huizen, een unieke bouwwijze in Noord Holland, Zaltbommel 1970*, 70.

Afb. 11. Het kalf van het voordeurkozijn met peerkraalversiering na de restauratie. Tot nu toe werd de ouderdom van het pandje aan de hand van dit detail bepaald op ca. 1540.

(Foto Monumentenzorg)

ten zijn aangebracht tussen 1897 en 1934. Ze komen althans nog niet voor op een tekeningetje van G. van Arkel dat in 1897 werd gepubliceerd in zijn *Noord-Hollandsche Oudheden*³, terwijl ze wel te zien zijn op de tekening van Kok uit 1934.

Vóór de ramen bevinden zich luiken die in tweeën gedeeld zijn en naar boven en naar beneden toe opengeklapt kunnen worden. Ook de luiken zijn een latere toevoeging. Het onderzoek heeft niet kunnen uitwijzen in welke tijd deze toevoeging gedateerd moet worden.

De ondergevel welke aan de rechterzijde op een verhoogde voeting rust, bestaat voor het grootste gedeelte nog uit de oorspronkelijke eiken delen.

De topgevel is overkragend gemaakt en rust op zes consoles. Het bovenste puntje bevat nog het vroegste eiken schothout uit de bouwtijd, dat overeenkomt met het schothout van de ondergevel. De rest van het topschot is in later tijd vervangen door grenen delen. Aan de onderzijde is een klein houten luikje, ook nog een fragment van het oude eiken schothout. Het zal dienst gedaan hebben om lange voorwerpen op de zolder te kunnen steken. In het schothout is een gekoppeld kozijn gezet, waarin twee grenen draairamen, voorzien van een roedeverdeling. Op de topgevel zijn windveren aangebracht, die gevormd worden door twee elkaar gedeeltelijk overlappende delen. Dit is een zeer oude repa-

ratie, die ook al te zien is op het genoemde tekeningetje uit 1897. Zij was noodzakelijk na inwatering, waardoor de bovenkanten van het schothout gedeeltelijk weggerot waren. In het topje bevinden zich twee kleine openingen, vermoedelijk duiven- of uilengaten. Het schothout is bevestigd op eiken regels, waarvan de meeste nog aanwezig zijn.

Aan de binnenzijde van de bovengevel loopt een zware eiken plaat, die rust op de wurmten van de zijgevels. De voorgevel heeft nooit een binnenbeschieting gehad. Het is merkwaardig dat in ruim vier eeuwen het voorhuis blijkbaar nooit voor bewoningsdoeleinden gebruikt is. Er is geen behoefte geweest aan een isolerende binnenbeschieting of een verlaag zoals wel in de Broeker houten huizen wordt aangetroffen.

De beschieting van de westgevel bestaat uit grenen schothout en rust op een lage stenen voeting. Zij is op onevenwichtige wijze voorzien van twee grote onderling verspringende ramen met glas-in-lood en twee paar openslaande dubbele deuren. De deuren die het verst van de voorgevel verwijderd zijn, zijn van recente datum. Op een foto van ± 1900 (afb. 12) zien we op deze plaats in het schot een vierkant raam⁴.

De wand aan de oostzijde, opgetrokken tussen de stijlen, is een verstening van een oorspronkelijke houten wand. In de westmuur van het stenen gedeelte bevindt zich op de begane grond een grenen kruiskozijn. In dit kozijn tref-

³ G. van Arkel en A. W. Weissmann, *Noord-Hollandsche Oudheden*, derde stuk, Amsterdam 1897, 49.

⁴ H. J. Zantkuyl, *Bouwen in Amsterdam*, afl. 4, 30, uitgave Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad.

Afb. 12. Het huis Achterhaven 105 omstreeks 1900.

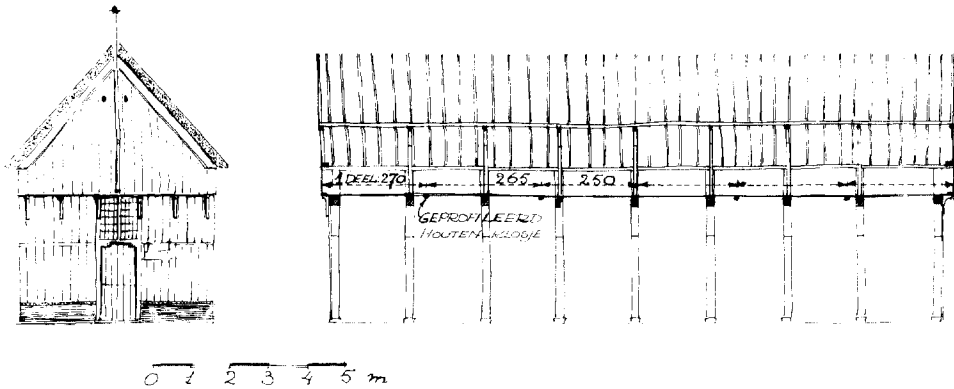
(Foto Monumentenzorg, collectie Kramer)

fen we in de bovenlichten glas-in-lood aan en aan de onderzijde aan de binnenkant eiken ramen met glas-in-lood, die naar binnen draaiend zijn gemaakt. Dit kozijn steekt voorbij de stijl van het houtskelet. Om het raam te kunnen laten draaien heeft men de stijl voor een gedeelte afgekapt. De verdieping verkrijgt zijn licht door een 20-ruits schuifraam. Het halfsteens metselwerk van het achterhuis is in onregelmatig verband uitgevoerd in een appelbloesemsteen van drielingformaat.

De kap van het stenen gedeelte heeft aan de noordzijde een topgevel van staand grenenhout zonder profilering, waarin een klein raampje zonder kozijntje is uitgezaagd. Aan de zuidzijde bestaat deze top uit horizontaal gepotdekselde delen. De goot van de houten westgevel rust op gootklampen, die van de stenen gevel op eenvoudige klosjes.

RECONSTRUCTIE VAN DE OORSPRONKELIJKE TOESTAND

De sleutel tot de oorspronkelijke afmetingen van het gebouw is een notariële akte uit 1654 (N.A. 488). In dat jaar veranderde het huis n.l. van eigenaar en werd gekocht door twee ingezetenen van Edam. Dit bracht bouwkundige consequenties met zich mee. De nieuwe eigenaren troffen een regeling die als volgt in de notariële akte omschreven staat: „... dat de voorschr(even) Jacob Jansz. voor hem ende sijn erven sal hebben het voorend van t voorschr. huijs, van vooren tot de middelmuijr toe, sijnde lanc van de binnenkant van de Noorddrempel tot de voorschr. middelmuijr toe, te meten negenendertig ende een halve voet, ende de voorschr. Cornelis Pietersz. Draecx voor hem ende sijn erven het achterend ofte gedeelte van het zelve huijs, beginnende van de voorschr. middelmuijr af ende streckende tot de achtermuijr

Afb. 13. Reconstructie van de voorgevel en de daarbij behorende langsdoorsnede voor de gedeeltelijke versterking van het oorspronkelijk acht balkvakken lange houten huis. In de achterste vier balkvakken bevond zich het woonhuisgedeelte. Het voorste gedeelte diende voor de uitoefening van nering of handelsactiviteiten. (Tekening auteur)

toe, sijnde sestien voeten, alle Edammer maete etc. etc.” De genoemde Edammer maete is geen bekende officiële maat geweest, men bedoelde hiermee de voetenmaat zoals die in Edam algemeen gehanteerd werd, namelijk die uit Amsterdam.

Wanneer we vanuit de binnenkant van de noorddrempel 39,5 voet, d.w.z. 11.18 m, uitzetten, dan strekt dit precies tot aan de muur die thans de achterste begrenzing van het huis vormt terwijl 16 voet, gelijk aan 4.53 m, de breedte is van het belendende pakhuisje dat nu behoort bij Breestraat 10. De stenen kamer is dus langer geweest, namelijk 8.23 m. De totale lengte van het huis binnenmaats gemeten was 15.91 m (11.18 m + 4.53 m + 0.20 m gevel).

De gunstige ligging op een hoek van een straat gaf de mogelijkheid een dergelijk lang huis te bouwen. Men was verzekerd van voldoende lichttoetreding via ramen in de lange zijwand aan de straat. Er ontstaat nu een geheel ander beeld ten aanzien van de grootte en de plaats van het oorspronkelijke woongedeelte. Tot op heden was men van mening dat behalve de schouw ook de trap zich in het laatste, vijfde balkvak bevonden zou hebben, dat hierdoor, met een lengte van 3.06 m te beschouwen was als een kleine binnenhaard⁵. Het is nu aanmerkelijk geworden dat het woongebeuren zich afgespeeld zal hebben in het achterste gedeelte van het oorspronkelijk langere huis.

Toch is het houten voorhuis met langer stenen achterhuis niet de oorspronkelijke situatie

van het huis. De stenen kamer is een vervanging van een eveneens geheel houten tweede gedeelte. Dit blijkt uit de kepen voor de kinderbalken aan de achterzijde van het vierde vrijstaande gebint, die zoals we al zagen niet in één lijn liggen met de kinderbalken van de voorste vier balkvakken. Dit vierde gebint bevindt zich ca. 8 m van de voorgevel af, het staat dus op de helft van het oorspronkelijk geheel houten huis. Vermoedelijk is er bij dit gebint een scheidingswand geweest waarachter zich weer vier balkvakken bevonden, met kinderbalken ook in één lijn liggend.

De zoldervloer over de voorste vier balkvakken bestaat uit drie planklengten. De stuiken vallen niet op een gebintbalk, maar op tussenliggende geprofileerde klosjes. De nu aanwezige stenen eindgevel staat niet op een afstand van de voorgevel, die met een heel aantal planklengten overeenkomt. De oorspronkelijke eindgevel, 4.73 m verder, echter wel. Het huis is dus acht balkvakken lang geweest, met een zoldervloer van 6 planklengten, variërend van ± 2.30-2.50 m (afb. 13).

Het houtskelet van het stenen gedeelte maakt een wat rommelige indruk, zeker in vergelijking met de hecht doortimmerde gebinten van het voorste gedeelte. Men maakte gebruik van de restanten van het achterste, gesloopte gedeelte van het huis, aangevuld met materiaal dat reeds van andere sloop afkomstig was. In de kap treffen we twee kaspanten aan afkomstig van de oorspronkelijke lagere kap van het houten huis. Aan de onderzijde zijn deze spanten ingekort i.v.m. de lagere borstwering en van een blokkeel voorzien.

⁵ Ir. R. Meischke, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*. Haarlem 1969, 136.

In het stenen gedeelte treffen we een grenenhouten kruiskozijn aan. De ogenschijnlijk vreemde plaats doet op het eerste gezicht denken dat het in recente tijd is aangebracht. Nu we echter weten dat het stenen gedeelte langer geweest is, waardoor het kozijn veel logischer in het gevelvlak komt te staan, is het mogelijk dat er ten tijde van de verstening van het achterste gedeelte een dergelijk kozijn aangebracht is. Hoewel het gebruik van vuren of grenenhout voor minder belangrijke doeleinden gedurende de middeleeuwen zeker gebruikelijk was, hebben we vermoedelijk te maken met een 19de-eeuwse vervanging van een oorspronkelijk op die plaats aanwezig kozijn dat vrij precies van het origineel is nageemaakt. Ter plaatse van de bovenlichten loopt een groef in het kozijn, waar de oorspronkelijke glas-in-lood beglazing ingepast heeft, een constructie die bij houten kozijnen ongebruikelijk is en afkomstig is van natuurstenen kruiskozijnen. De eiken ramen aan de onderzijde van het kozijn hebben oorspronkelijk dezelfde groef voor het glas-in-lood gehad. Later werd deze groef opgehakt t.b.v. een beglazing in houten roeden, waarvan de resten nog te zien zijn. Weer later moesten de houten roeden plaats maken voor het door ons aangetroffen glas-in-lood (afb. 14).

Een belangrijke fase in de bouwkundige ontwikkeling is de bouw van de stenen kamer en de vraag rijst op welk tijdstip deze toevoeging heeft plaatsgevonden. Informatie hierover kunnen ons de belastingregisters verschaffen, n.l. de registers van de 100ste penning over de jaren 1569-1595 en de verpondingskohieren die in Edam van 1598 tot 1733 zijn bijgehouden. Een waardevermeerdering door verbouwing of vergroting werd steeds gevolgd door een hogere aanslag⁶.

Met betrekking tot ons huis is gebleken dat tussen 1569 en 1733 geen wijziging plaats heeft gevonden van het verpondingsbedrag, zodat deze verbouwing die toch een aanzienlijke verbetering moet hebben betekend, vóór 1569 heeft plaats gevonden. Een eventuele wijziging na 1733 wordt weersproken door gegevens uit het

⁶ Werd een huis vernieuwd of vergroot, of men zette er b.v. een achterhuis aan, dan kwam deze waardevermeerdering tot uiting in een hogere belastingaanslag, terwijl vaak de aard van de verbetering die de aanleiding vormde voor deze hogere heffing in de verpondingsregisters bijgeschreven werd. Diverse malen werden toevoegingen aangetroffen als „t nieu huijsch” of „camer a°....”.

register van het haardstedegeld uit 1646, waarin sprake is van twee stookplaatsen voor dit huis. Dit betreft de dubbele schouw aan weerszijden van de scheidingsmuur in de stenen kamer. Deze muur behoeft niet noodzakelijkerwijs gelijk-tijdig met het stenen gedeelte te zijn opgetrokken. Zij staat n.l. los van de gevel aan de straatzijde, maar is in ieder geval gebouwd vóór 1654, het jaar waarin de verdeling plaatsvond.

Van de genoemde dubbele schouw is één zijde nog intact in de vorm van de reeds genoemde 18de-eeuwse vervanging. Zij staat iets uit het midden van de wand. De reden hiervan is niet duidelijk. Er werd n.l. geen raveling voor een trap gevonden, terwijl in de muur ook géén dichtgemetselde doorgang werd aangetroffen. Toen de muur opgetrokken werd, beschouwde men het gedeelte ten zuiden hiervan, al als een afzonderlijke kamer. Zoals ook uit het ononderbroken plafond van het houten gedeelte blijkt, moet de trap zich dus in het tweede, nu verdwenen versteende gedeelte bevonden hebben.

Na de verdeling in 1654 van het 16 m lange huis zijn beide gedeeltes een eigen leven gaan leiden. Het zuidelijke stuk, het huidige pandje Breestraat 12, dat gekocht werd door J. P. Draex, korfmaker van beroep, is in later tijd geheel vernieuwd. Herkenbaar blijft dit in de naar het zuiden gekeerde topgevel van de stenen kamer die uitgevoerd is als een getrapte weeg, wat wijst op dichttimmeren na inkorting.

Wij troffen enkele opmerkelijke overeenkomsten aan tussen de balkconstructie en enkele andere details van ons huis en het gesloopte pand Warmoesstraat 96 te Amsterdam, dat van vóór de stadsbrand van 1452 dateerde.

Van dit pand zijn enkele fragmenten van de houtconstructie en een gedeelte schothout bewaard gebleven. Interessant is dat men ook hier gebruik heeft gemaakt van het al genoemde hamerkopanker om de spatkracht van de kap op te kunnen vangen. Zij zijn op de trek balken van het gebint gespijkerd en steken door de stijl heen. Ter weerszijden van het pengat in de stijl zijn kleine inkepingen gehakt waar de kop van het anker invalt. Identieke kepen werden in de constructie van het huis in de Warmoesstraat aangetroffen.

Deze ankerbalkconstructie met de toegevoegde hamerkopankers komt zelden voor. Afkomstig uit het oude driebeukige huis voldeed zij constructief niet in het eenbeukige huis, waar men het echter toepaste uit ruimtelijke

overwegingen t.a.v. de zolder. Evenals in het eenbeukige stenen stadshuis ging men al snel het dekbalkgebint toepassen, vaak in combinatie met de z.g. krommers die evenals het ankerbalkgebint de mogelijkheid boden voor een borstwering op de zolder.

In het huis in Edam zien we dus een combinatie van verschillende constructieve elementen, n.l. het ankerbalkgebint tesamen met de eiken krommers eigenlijk behorend bij het dekbalkgebint. In het genoemde huis in de Warmoesstraat werd een restant van een houten kozijn aangetroffen, waarin zich eenzelfde groef t.b.v. de glas-in-lood beglazing bevond, als in het kozijn van ons huis. Het meest opvallende is echter de overeenkomst van de originele eiken delen van het buitenschot en die van de voordeur van ons huis met schotfragmenten van het huis in de Warmoesstraat. Dit schothout is met een wigvormige groef en messing in elkaar gezet. Ook het eiken dakhout van de Ned. Hervormde Kerk te Beets, die dateert uit de 15de eeuw, werd op dezelfde wijze uitgevoerd (afb. 15).

In het houten huis Begijnhof 34 te Amsterdam werd een binnenschot aangetroffen, van eenzelfde constructie en met een identieke profilering als het buitenschot van ons huis. Op dit binnenschot werd een schildering aangetroffen, die \pm 1475 gedateerd wordt⁷.

In de stijlen van de zijgevel van ons huis zijn een serie kepen aangetroffen, waarin de regels bevestigd zijn geweest waartegen het staande eiken schothout gespijkerd was. Van dit schothout is niets bewaard gebleven. Aan de derde stijl van voren af treffen we deze kepen wel aan de achterzijde aan, echter niet aan de naar de voorgevel gekeerde kant. Mogelijk heeft er dus in het 2e balkvak een raamopening gezeten (afb. 3).

Het schothout van de voorgevel is op de begane grond voor het grootste gedeelte nog origineel en bevestigd op een aantal horizontale regels. Een paar van deze regels zijn met gespijkerde liplassen in de gebintstijlen en de stijlen van het voordeurkozijn bevestigd. Deze verbindingen bevinden zich achter de verticaal doorlopende delen van het oorspronkelijke schothout, waaruit blijkt dat deze regels uit de bouwtijd stammen.

Aan de linkerzijde van het voordeurkozijn bevindt zich ter hoogte van het kalf een originele

le regel, op ongeveer 1.10 m onder de gebintbalk. Deze regel is zowel aan onder als aan bovenzijde voorzien van een sponning voor de houten beschieting. Bij het voordeurkozijn daarentegen is geen sponning voor het schotwerk, maar schieten de delen over het kozijn heen. Ongeveer 1.10 m hieronder zit in de stijl de keep waar de onderste regel van het voorschot gezeten heeft. De onderkant van deze laatste regel is op een gelijke maat onder de gebintbalk, als de onderkant van de twee oorspronkelijke stijlen van de westgevel. Het is dus aannemelijk dat deze onderste regel van de voorgevel op een gemetselde voeting gerust heeft, evenals dit met de zijgevel het geval is (afb. 17). De onderregel van het nu aanwezige raam is niet oorspronkelijk. Dit gedeelte van de gevel is geheel gesloten geweest en vermoedelijk opgebouwd uit schothout van 2 lengtes van \pm 1.35 m boven elkaar.

Aan de rechterzijde van het voordeurkozijn treffen we een ander patroon van originele regels aan (afb. 17). Één regel bevindt zich eveneens ter hoogte van het kalf, 33 cm daarboven is een oorspronkelijke regel; eenzelfde maat eronder zien we in de stijl van het deurkozijn een keep waarin een derde horizontale regel gezeten heeft. Aan de onderzijde van de tweede regel bevinden zich kepen t.b.v. twee kleine stijltjes. Hier heeft vermoedelijk een kleine klappaampjes tussen gepast.

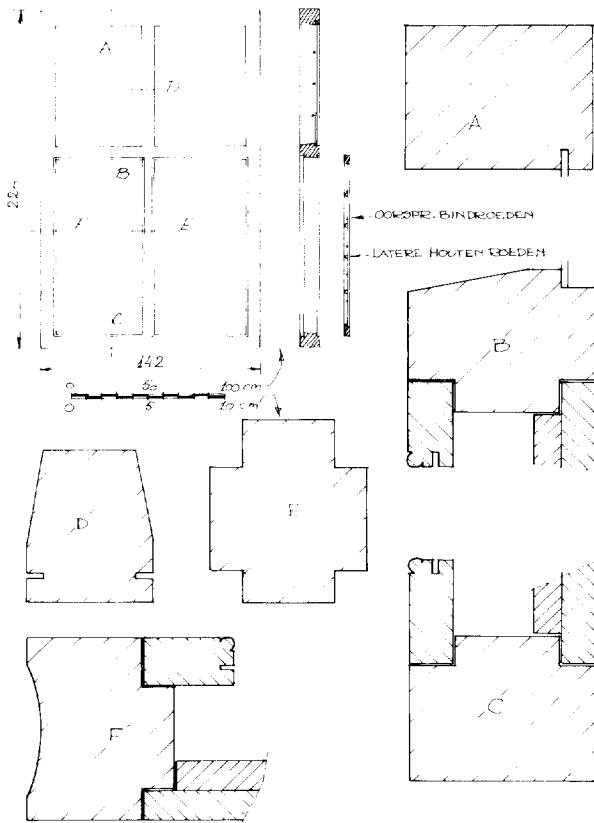
Volgens H. J. Zantkuyl is het op grond van vergelijkingen met de buitenlandse houtbouw aannemelijk dat een constructie met houten schuif- of klapparamen ook in de lage landen voorgekomen zal zijn. Hiervan zijn echter nooit voorbeelden gevonden. De aanwijzing dat een dergelijke constructie hier toegepast zou kunnen zijn is dan ook een interessant gegeven. In de rechter kozijnstijl werd een keep aangetroffen op dezelfde oorspronkelijke voetinghoogte van de rechterzijde.

Het korbeel van het gebint aan het voorschot is aan de stijl bevestigd d.m.v. een „halfhoutse lip met hak”, die met 3 spijkers en een houten pen aan de stijl bevestigd is. Deze verbinding werd hier toegepast omdat hij door het schot kon worden afgedekt. Dergelijk soort verbindingen t.p.v. een schot werden in het huis Begijnhof 6 te Amsterdam, daterend van vlak na 1453, ook aangetroffen⁸.

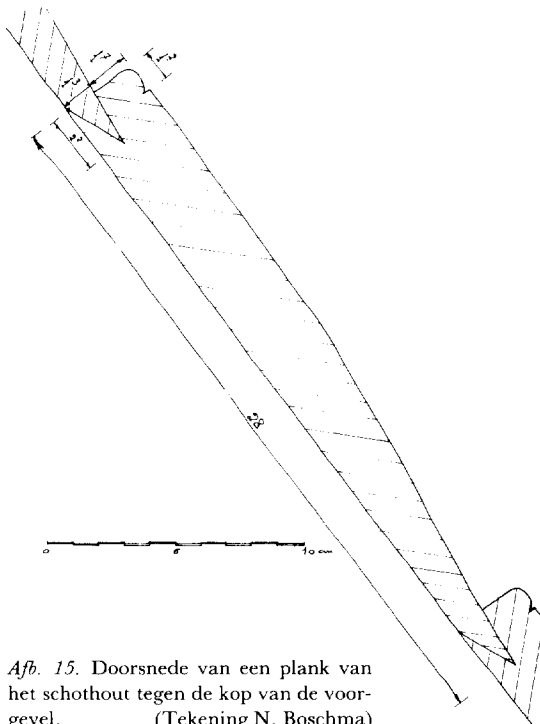
Het oudste gedeelte schothout dat tegen dit

⁷ Mededeling H. J. Zantkuyl.

⁸ Mededeling H. J. Zantkuyl.

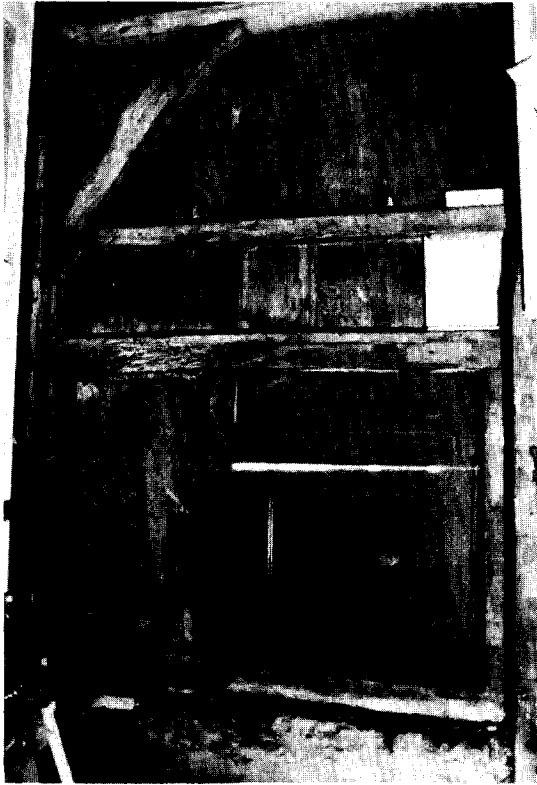
Afb. 14. Grenenhouten kruiskozijn op de begane grond van het stenen gedeelte. Vermoedelijk een 19de-eeuwse kopie van een oud kozijn met eenzelfde detaillering. (Tekening N. Boschma)

Afb. 15. Doorsnede van een plank van het schothout tegen de kop van de voor-gevel. (Tekening N. Boschma)

Afb. 16. Het bovenste gedeelte van het voorschot bestaande uit het oudste wigvormige eiken schothout. (Foto N. Boschma)

Afb. 17. De binnenzijde van de voorgevel links van het voordeurkozijn. De regel boven het raam is nog origineel werk. Hij bevat twee kepen waarin stijltjes gepast hebben, mogelijk aangebracht ten behoeve van een klein klap- of schuifraam. (Foto N. Boschma)

stijl- en regelwerk werd aangetroffen, heeft de eerder genoemde wigvormige groef en messing. Opvallend is dat het schothout niet in een sponning van het kozijn bevestigd is, doch vóór het kozijn doorloopt. De sponning in het bovenlicht, nodig om het glas-in-lood in aan te brengen, is in het schothout ingeschaafd. Er werden in het schothout gaten voor bindroeden aangetroffen, die afwijken van de plaats waar nu de bindroeden van het glas-in-lood zitten. De nu aanwezige beglazing is dus niet de meest oorspronkelijke.

De eiken voordeur, die van eenzelfde schothout en op een gelijke wijze gemaakt is als de gevelbeschieting, is zeer gaaf bewaard gebleven. Algemeen wordt gedacht aan een „doô-deur”, toegang gevend tot een „doodekamer”, om een verklaring te geven voor het feit dat de deur kennelijk zeer sporadisch gebruikt werd. Toch roept dit vraagtekens op gezien de om-

standigheid dat in de stad de huizen meestal aan elkaar grenzen en men geen „achterom” kent zoals in de dorpen voorkomt. Het gebruik van een doodekamer zal in Edam nauwelijks voorgekomen zijn. Het onderzoek wees uit dat het huis tenminste sinds 1741, en wellicht nog eerder, zijn woonhuisfunctie had verloren wat een verklaring kan zijn voor de zeer gave staat waarin de deur bewaard is gebleven.

De bedrijfstoegang zal door een bredere, later aangebrachte deur via de zijgevel plaats gevonden hebben. In het bovenste gedeelte van de topgevel is ook een gedeelte van het originele wigvormige eiken schothout bewaard gebleven. Oorspronkelijk was hier in het hart van de gevel een deel met aan weerszijden een groef aangebracht, waartegen aan beide kanten de delen aangebracht waren (afb. 16).

Op wurmthoogte is het schot tegen en langs de gehele gevel lopende balk bevestigd. Aan de onderzijde van het schot is naderhand een klein luikje uitgezaagd, opgeklampt op de regel die een gedeelte is van het achter de gehele onder- rand lopende brede deel, waar het schothout tegenaan gespijkerd is. De behoefte aan dit luikje zal ontstaan zijn doordat er geen raam of andere opening in de gevel was. De topgevel is dus zeker geheel gesloten geweest.

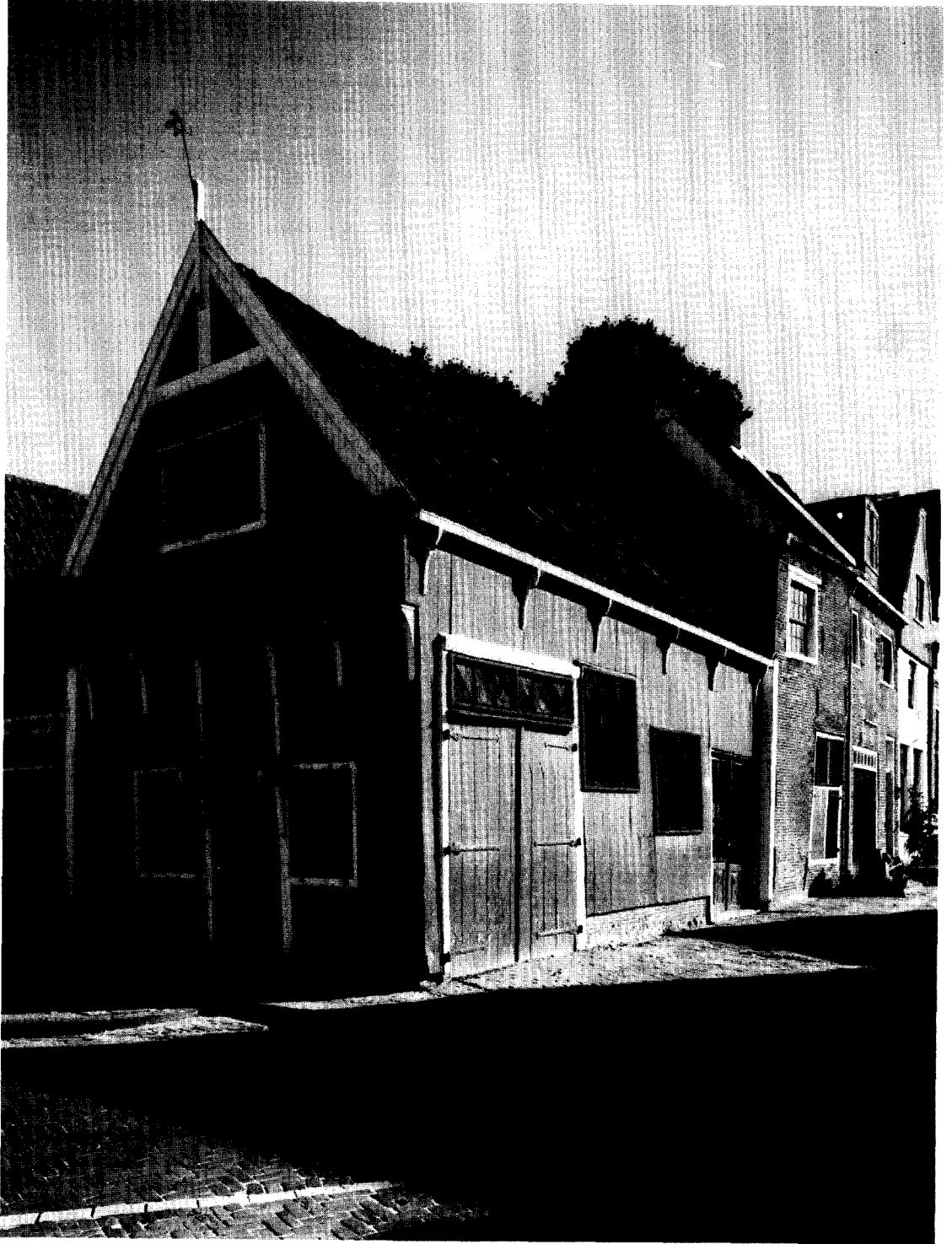
Onder de windveren zijn verfesten aangetroffen, die een rechte begrenzing hebben. De oorspronkelijke rietschroten, dit zijn delen die de rieten kap aangedrukt hebben, zullen dus vermoedelijk recht geweest zijn, en niet gesculpt (afb. 13).

DE RESTAURATIE

Bij de aanvang van de restauratie (afb. 19), uitgevoerd in 1979-1980 bezat het huis constructief nog zeer veel authentiek materiaal en leverde voldoende aanknopingspunten voor een historisch verantwoord herstel. Uitgangspunt van de restauratie was het behoud en waar nodig aanvulling van deze waardevolle elementen en inpassing van de aan het huis te geven nieuwe bestemming als woonhuis op een zodanige wijze dat de gegeven bouwkundige situatie zo min mogelijk verstoord of onderbroken zou hoeven te worden. Een principiële keuze dus voor consolidering van de aangetroffen situatie, in plaats van het historiserend en hierdoor ook qua detaillering speculatief terugbrengen van het huis in zijn oorspronkelijke vorm.

De nieuw ontworpen woonhuisindeling bestemd voor een een- of tweepersoons huis-

HET OUDSTE HOUTEN HUIS VAN EDAM

Afb. 18. Het pand Achterhaven 105 voor restauratie, 1973.

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 19. Achterhaven 105 tijdens de restauratie in 1979.

(Foto N. Boschma)

houden bestaat uit een woonkamer in het drie balkvakken omvattend voorste gedeelte; een entree, toilet en trap naar boven in het vierde balkvak en een eetkeuken in het stenen gedeelte begane gronds. Doordat de zolder boven de woonkamer geen stahoogte onder de dekbalk van de spanten toelaat, heeft deze ruimte geen specifieke gebruiksfunctie. Boven de entree is een eenvoudige badkamer gesitueerd. Boven de eetkeuken een slaapkamer.

Hoewel de voorgevel oorspronkelijk vrijwel gesloten was, geven de ramen en luiken het huis wel een levendig en karakteristiek aspect en worden geenszins als storend ervaren. Bovendien moest de lichttoevoer die het huis nu kreeg op zijn minst behouden blijven om het een woonfunctie te kunnen geven, zodat de huidige situatie met de later aangebrachte ramen en luiken ook hierdoor de voorkeur had.

Daar de glas-in-loodramen, die Kok in 1934 aantrof, verdwenen waren, zijn de lichtopeningen nu voorzien van eikehouten ramen met een roedeverdeling die is afgeleid van de tekening

door G. van Arkel uit 1897. Het glas-in-lood boven de toegangsdeur werd hersteld. De ramen in het bovenschot zijn een minder fraaie toevoeging. Omdat in geval de gevel weer gesloten zou worden de lichttoetreding zou moeten plaats vinden middels dakramen is besloten om de bestaande ramen te handhaven.

Het oudste houten schothout dat in de top van de gevel zit bestaande uit slechts korte deeltjes was aan de onderzijde afgesloten door een opgespijkerde lat (afb. 18). Deze lelijke reparatie is teniet gedaan, hetgeen met zich meebracht, dat het stukje schot verwijderd moest worden. Het kon nu met langere delen aangeheeld worden tot op de bovenlijn van het kozijn. Ook werden enkele andere delen van het verder uit grenen bestaande schothout vervangen in minder harsrijk redwood. De grotendeels uit eiken bestaande ondergevel behoefde slechts enkele kleine reparaties. Hiervoor werd oud eiken gebruikt, afkomstig van het voorschot van een huis in Broek in Waterland.

Afb. 20. Eiken ankerbalkconstructie van het voorhuis. Op de moerbalk staan de eveneens eiken krommers van het kapsant op de zolderverdieping. (Foto N. Boschma)

Het restauratieplan voorzag in een totale vervanging van de 19de-eeuwse houten westgevel, die door twee paar openslaande deuren een indeling had, die niet was in te passen bij de nieuwe functie van het huis. De in het voorhuis gesitueerde woonkamer kreeg twee schuiframen van grenen met een roedenverdeling in kleine ruitjes. De kleinschaligheid en de daaruit voortvloeiende kwetsbaarheid van het huis waren argumenten om voor een historische raamvorm te kiezen die zo min mogelijk zou detoneren met de voorgevel. Om de op zich zelf staande situatie van de voorgevel te beklemtonen, is het eerste balkvak van de zijgevel gesloten gelaten en zijn de ramen zover mogelijk naar achteren geschoven. Voor het schothout is redwood gebruikt.

Het gevelwerk van de stenen kamer is slechts plaatselijk hersteld en opnieuw gevoegd. De stenen oostgevel was geheel vervallen en moest opnieuw worden opgemetseld van afkomende stenen. De topschotten van het achterhuis moesten vervangen worden waarbij de aangetroffen situatie aangehouden is.

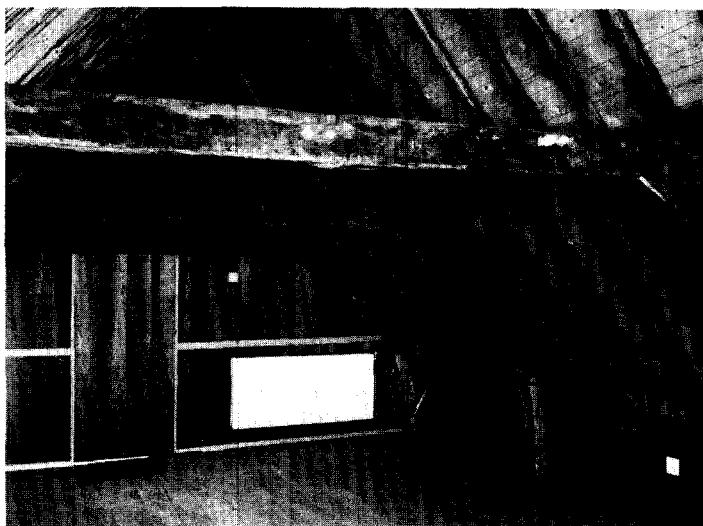
Al het schothout is geschilderd in een blauw-groene kleur. Voor deze kleurbepaling is men uitgegaan van de oudste verflaag welke aangetroffen werd op het originele eiken schothout van de voorgevel. De kozijnen zijn crème gehouden overeenkomstig de kleur van de op het schot geschilderde voorgevelkozijnen. De ramen zijn donkergroen. Op de roosjes van de peerkraal van het voordeurkalf werd een rode kleur als eerste laag aangetroffen.

RESTAURATIE INWENDIG

De stijlen van het houtskelet van het houten gedeelte verkeerden in zeer slechte staat. Slechts de stijlen tegen de voorgevel en de 5de stijl aan de straatzijde, konden gehandhaafd blijven. Alle andere werden vernieuwd met oud eiken. Aan twee moerbalken werd een laseind gemaakt. Het plafond werd aangeheeld met oude eiken kinderbinten, de klosjes hersteld en de vloer met oude eiken delen gecombineerd. Om de originele, maar vaak slechte delen zoveel mogelijk te kunnen behouden, werd op de zolder een vuren dekvloer aangebracht. Op de zolder werden twee krommers aan de onderzijde van een laseind voorzien. De oorspronkelijk onbespoten sporenkap werd vernieuwd met nieuwe sporen, waaroverheen horizontaal rabbat-hout, met rockwool en ventifol als isolatie (afb. 20, 21).

In het stenen gedeelte moest o.a. het gebint naast het kruiskoorn vernieuwd worden. De twee eiken krommers, afkomstig uit het oude houten huis, konden gelukkig gehandhaafd blijven. De oude grenen vloeren werden gerepareerd. Zij zijn enkel gebleven, zonder isolatie en tegenvloer.

Zoveel mogelijk werd steeds de voorkeur gegeven aan plaatselijke reparaties, laseinden etc., boven algehele vervanging van onderdelen. Aan het stijl- en regelwerk van de voorgevel behoefde vrijwel niets vernieuwd te worden. Uit een oogpunt van woonbaarheid moest echter wel gekozen worden voor isolatie en een binnenbeschietsing. Deze zijn zodanig aangebracht dat het originele stijl- en regelwerk, met alle kepen van oudere regels, geheel intact en herkenbaar kon blijven. Om deze reden werd gebruik gemaakt van een dunne isolatie — 3 cm roofmate — en een binnenbeschietsing aangebracht tussen de stijlen en regels van ongeprofileerd eiken finerestdelen, welke geloofd werden om een goede kleur te krijgen. Het uiterlijk en de kleur van deze binnenbeschietsing beoogt een zo

Afb. 21. Kap van het voorhuis, na de restauratie 1980.

(Foto Monumentenzorg)

goed mogelijke benadering van dezelfde kenmerken en sfeer van de binnenzijde van het oude buitenschot.

De vervallen oostgevel was een vervanging van een oorspronkelijk houten buitenschot en was opgetrokken tussen de stijlen van het houtskelet. Om deze voldoende in het zicht te laten werd de nieuwe buitenmuur opgemetseld buiten de stijlen, zodat de spouwmuur van B2 blokken op de plaats kwam van de oude buitenmuur. Zij werd gestucadoord, evenals de steensvoeting van de voor- en zijgevel.

Enig graafwerk toonde aan dat zich op ± 1 m diepte een schelpenlaag vermengd met modder bevond. Alleen ter plaatse van de verhoogde stenen voeting achter de voorgevel, tot aan het eerste spant, werd een laag van wit zand aangebracht, alsmede restanten van een muurtje. Het lijkt aannemelijk dat zich op deze plaats een kelder, met daarboven wellicht een opkamtje bevonden heeft, dat naderhand dichtgestort is met wit zand.

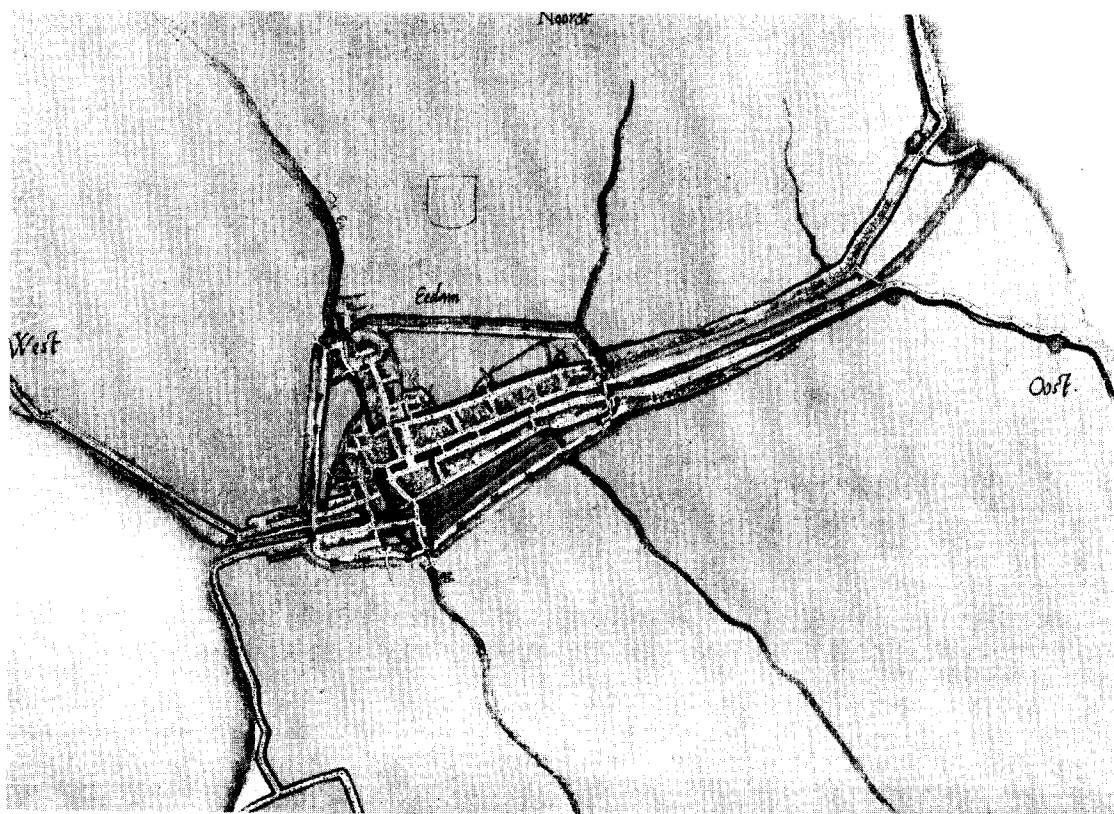
De binnenbeschieting van de westgevel is samengesteld uit roofoorm-isolatie en geloopte eiken fineer restdelen, aangebracht tussen de stijlen. De vloer bestaat uit rode onglazuurde plavuizen, gelegd op een ondervloer van beton. De scheidingswand tussen het houten en stenen gedeelte is een enkelwandig schot op geprofileerd stijl- en regelwerk. Het tegelwerk van de schouw werd gecompleteerd, terwijl de schouwkop aangebracht werd op een schouwbalk die rust in de in de muur aangetroffen gaten.

De stenen westgevel heeft men kunnen behouden door zeer zorgvuldige verankering aan de nieuwe stijlen. Ook hier werd een spouwmuur aangebracht. Een eenvoudige eiken spiltrap zonder profilering, aan de oostkant van het vierde balkvak, geeft toegang tot de zolder. De borstwering en topschotten werden met eenvoudig schothout, zonder profilering, afgetimmerd. Het originele oude eiken of grenen is ongeschilderd gelaten, het nieuw ingebracht hout werd met lichte, onopvallende kleuren getint.

Bij de aanpassing van het huis aan tegenwoordige bewoningseisen is er naar gestreefd de originele elementen te behouden, terwijl toevoegingen zo goed als mogelijk was geïntegreerd werden in het oorspronkelijke gegeven om sfeer en karakter van het sobere gothische huis te kunnen behouden.

DE BEBOUWDE OMGEVING VAN HET HOUTEN HUIS, OMSTREEKS 1560

De uit ca. 1560 daterende stadsplattegrond van Jacob van Deventer laat zien dat de zuidzijde van de Achterhaven in het midden van de 16de eeuw de meest noordelijke grens vormde van de stedelijke bebouwing (afb. 22). Uit verschillende bronnen blijkt dat de bebouwing op het eerste gedeelte gerekend vanuit het stadshart toen al aangesloten was, in tegenstelling tot de rest van de Achterhaven waar tot in de 19de eeuw een duidelijk agrarisch karakter behouden bleef. Er waren omstreeks 1560 veel open erven met hier en daar een boerenhuis, stallen en

Afb. 22. Plattegrond van Edam door Jacob van Deventer, ca. 1560.

(Foto Monumentenzorg)

hooibergen. Ook de huidige Breestraat was toendertijd nog vrijwel niet bewoond. Aan de oostzijde stonden twee huizen; de westzijde was nog geheel onbebouwd.

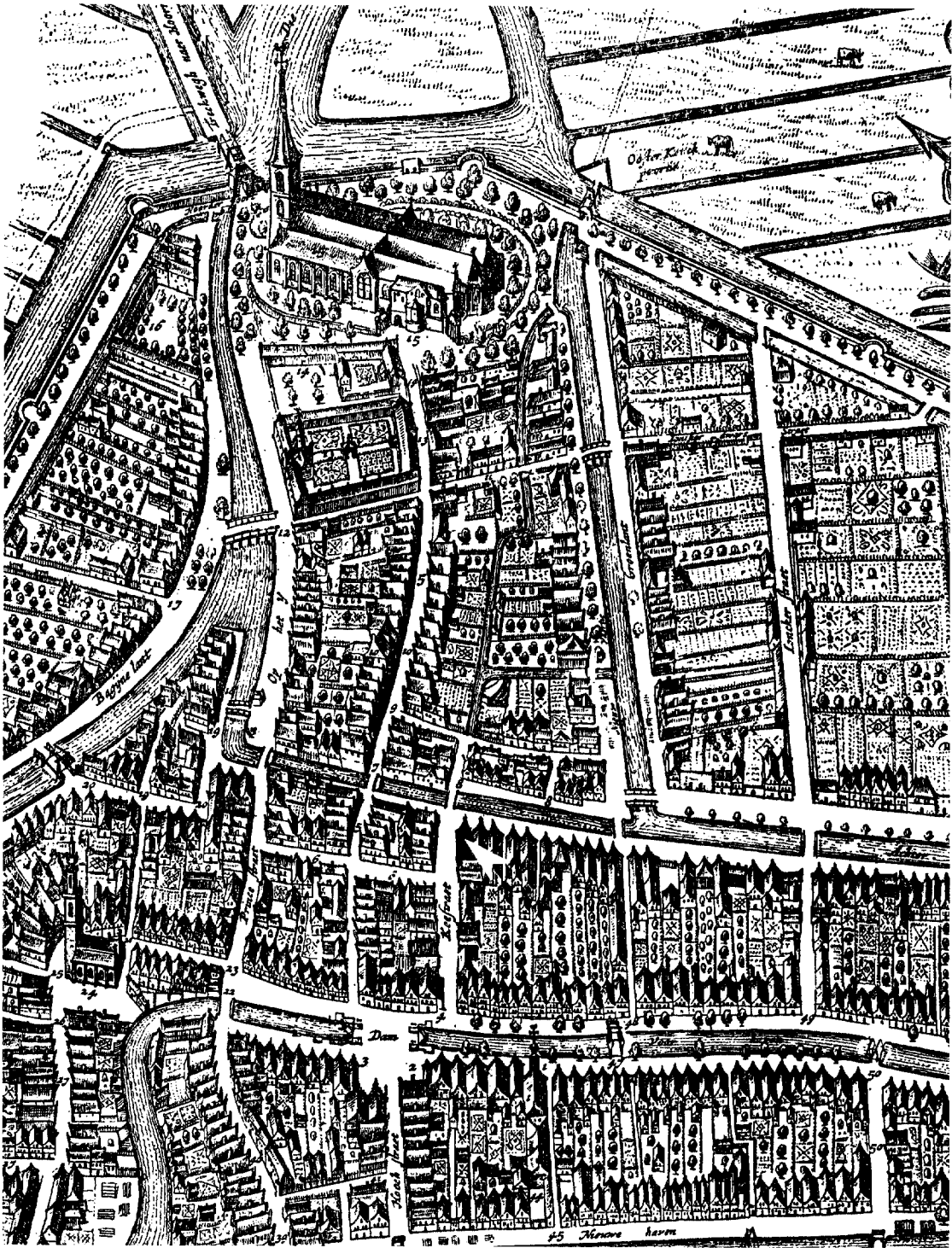
Ter plaatse van ons huis werden in de bodem enkele funderingsresten aangetroffen die geen directe relatie met het huidige pand lijken te hebben. Zij moeten een onderdeel zijn geweest van een oudere aanleg.

Uit archiefstukken blijkt dat in de loop der eeuwen verschillende keren straten en stegen van naam zijn veranderd. Zo bleek dat de zuidzijde van de Achterhaven van oudsher „Burghwal(l)” genoemd werd. De naam „t Mol(l)e(n)lant” had vermoedelijk betrekking op wat later „t Eylandt” genoemd wordt, t.w. de overzijde van de Achterhaven tot aan het Nieuw Vaartje, nu Eilandsgracht geheten. In een notariële akte uit 1612 werd de omschrijving „de Burghwall off Kaesmarckt” aangetroffen. Deze Kaasmarkt moet zich bevonden hebben op het eerste gedeelte van de Burgwall of

Achterhaven ter hoogte van het houten huis, vlak bij de kaaswaag die destijds op het eind van de Breestraat-hoek Voorhaven stond. Doordat de rooilijn van de huizen hier iets terugweek t.o.v. de loop van de Achterhaven, ontstond een wat breder straatgedeelte, dat de gelegenheid bood deze markt hier te houden. De markt bleef hier tot 1638 in gebruik.

In plaats van de namen Burghwall of Achterhaven, komt ook voor „t Achteren” of „t Achterom”, hetgeen in de loop van de 18de eeuw wordt getransformeerd tot „t Noord Achterom”. Omstreeks 1600 verdwijnt de naam Burghwal en wordt Achterhaven de officiële benaming, die ook voorkomt op de kaart van Blaeu uit 1649 (afb. 23).

De oudste naam die werd aangetroffen voor de Breestraat is „nieuwe steech”. Het register van de 100ste penning uit 1579 (G.A. Edam, 319) geeft aan dat de nieuwe steech een bebouwing had van slechts twee huizen buiten ons hoekhuis, dat in de verschillende belastingre-

Afb. 23. Gedeelte van de plattegrond van Edam door Blaeu, uit: Tooneel der Steden van de Vereenigde Nederlanden met hare Beschrijvingen Amsterdam 1649.

gisters afwisselend is ingeschreven als een huis op de Achterhaven, dan wel gelegen in de nieuwe steech.

In 1594 werd door de stad „een huys tot Waag gekocht” op de hoek van de Voorhaven met de westzijde van de nieuwe steech. Op de plaats van het aangekochte pand werd de kaaswaag gesticht, hetgeen aanleiding vormde om de naam van de steeg te veranderen in „Kaessteeg”. Op 24 januari 1595 namen Burgemeesters en Vroedschap het besluit om tot verkoping van de overige erven in de Kaessteeg over te gaan. Uit het register van het haardstedegeld van 1637 (G.A. Edam, 343) blijkt, dat het aantal haardsteden aan de oostzijde van de Kaessteeg zich dan uitgebreid heeft van drie in 1579 tot acht stuks in 1637. De naam Kaessteeg blijft lang — tot ca. 1800 — in gebruik. Merkwaardig is dat deze steeg op de kaart van Blaeu de „Keestraat” genoemd wordt, een naam die geen enkele maal in de stukken werd aangetroffen. Blaeu maakte m.i. hier een vergissing. De naam Keestraat komt wel voor op de oudste kadastrale minuutkaart van Edam van omstreeks 1830. Na 1800 treffen we in de stukken de naam „Kaaisteeg” aan. Vanaf ongeveer 1880 is de huidige naam Breestraat in gebruik.

DE BEWONERS VAN HET HUIS

Het vroegste gegeven over het huis en zijn bewoners werd aangetroffen in het register van de 10de penning uit het jaar 1561 (G.A. Edam, 316)⁹. We lezen hier dat een zekere Lambert Jansz. aangeslagen wordt voor een huis met een timmerwerf. Het geheel wordt getaxeerd op XIX gulden.

In Edam zijn over enkele jaren z.g. registers van inbreng van goederen bijgehouden, welke een nauwkeurige omschrijving geven van de bezittingen van alle Edammer burgers (G.A. Edam, 312).

In het register uit 1563, treffen we de volgende omschrijving aan: „Lambert Jan Geert Rengerts die helft van t huijs daer hij in woont mette

halve timerworf after ant voirschr. huijs III bedden die helfte van een stucke lants aen de oostzijde van der Ye genaempt sije weren groot int geheel IX varndel gemeen met sijn vader Jan noch een half part sceeps an sijn vaders scip, scult ende onscult gecompenseert.”

Het blijkt dus dat achter het huis een timmerwerf gelegen was. Uit o.a. het register van de 100ste penning uit 1579 valt op te maken dat het belendende pand Breestraat 10 nog niet gebouwd was, zodat dit open erf er vermoedelijk voor gebruikt werd.

Tevens behoorde er erf bij het huis dat gelegen was achter Achterhaven 101, zoals bleek uit een transportakte van ons huis uit 1594. Hoewel men in de literatuur over Edam er in het algemeen vanuit gaat dat er sprake is van een scheepswerf wanneer gesproken wordt over een timmerwerf, mag men dit m.i. wel wat ruimer zien. Er zal hier ook wel burgertimmerwerk vervaardigd zijn, zeker voor een in de stad gelegen werfje.

Lambert Jansz. was dus voor de helft eigenaar van het huis en de werf. De andere helft behoorde toe aan zijn broer Jaep Jansz. Geert Rengerts, zoals uit hetzelfde register van 1563 blijkt. Hij bezat eveneens een aandeel in het schip van zijn vader, Jan Jacobsz. Geert Rengerts. We weten niet wat voor handel er met dit schip vervoerd werd, hoewel het goed mogelijk is dat de lading vaak uit hout bestond. De meeste scheepsbouwers hielden er n.l. een eigen houthandeltje op na. Van oorsprong waren zij boeren, die zich na een tijd van grote armoede een sociale positie wisten te verwerven die ver boven die van de andere burgers stond. Dit bracht met zich mee dat de scheepsbouwers ook de meeste bestuursfuncties vervulden¹⁰.

In het register van inbreng uit het jaar 1554 komen we de volgende omschrijving tegen (G.A. Edam, 312): „Lambert Jansz., een bed noch die helft van sije weer noch ii deympt after die hoornen oosterweren middelweren noch een halff paert an Jan Geert Rengerts noch

⁹ De in dit artikel genoemde archivalia bevinden zich in het Gemeentearchief te Edam (hier verder afgekort als: G.A. Edam) en in het Rijksarchief in Noordholland te Haarlem, de bewaarplaats van de notariële akten (afgekort als: N.A.) en de akten uit het Oud-Rechterlijk Archief (afgekort als: O.R.A.).

¹⁰ Sj. de Vries, *Enkele gegevens uit de geschiedenis van de Edamse scheepsbouw*, Uitgave Vereniging Oud Edam, 1949. Interessante gegevens over de sombere economische situatie in Edam vlak voor 1500 worden aangetroffen in een on-

gepubliceerd manuscript van K. Smit, *Geschiedenis van Edam en omstreken tot de 17de eeuw*. In 1477 telde Edam nog 550 haardsteden, in 1494 was dit aantal teruggelopen tot slechts 450, waarvan er bovendien een honderdtal zo vervallen waren „aljoec datter negemandt en woont”. De schotboeken van Edam (registers ten behoeve van een personele belasting) uit deze tijd vermelden een groot percentage z.g. „paupers”. Deze burgers waren te arm om de belasting te betalen en werden hiervan dan ook vrijgesteld.

IXXXIII gld noch vijftich gl an Rog ende gelt noch zijn aenpaert van Claes Volckertsz. huijs metten toebehoorten hier op ten achteren (= Achterhaven) iiiigl." Deze laatste zinsnede is van belang. Hoewel er geen duidelijke bewijzen zijn aan te voeren, lijkt het dat met dit huis op „ten achteren”, het huis van ons onderzoek bedoeld wordt, waarvan we weten dat Lambert Jansz. er in 1563 voor de helft eigenaar van is.

De timmerwerf waarover in het register van de 10de penning uit 1561 en dat van de ingebrachte goederen uit 1563 gesproken wordt, komt in de totale opgaaf van bezittingen van de Edammer burgers uit 1554 nog niet voor. Het is aannemelijk dat Lambert Jansz., tussen 1554 en 1561, wellicht na de dood van Claes Volckertsz., zelf het huis ging bewonen, en er toen een timmerwerf vestigde¹¹.

Hoewel het mogelijk was het spoor van genoemde Claes Volckertsz. terug te volgen tot het register van inbreng uit 1530, kunnen we uit de omschrijving van zijn bezittingen van dat jaar niet de conclusie trekken dat „thuys daer hij inwoent en gaet”, zoals het register vermeldt, hetzelfde huis zou betreffen.

Na 1563 zijn er geen registers van inbreng van goederen bewaard gebleven, en ook de overige archiefstukken geven helaas geen verder informatie over de timmerwerf.

In het register van de 100ste penning uit 1569 (G.A. Edam, 317) komen we een aardig gegeven tegen over Lambert Jansz. Rengerts: „Lambert Jansz. fugitiiff, wijens huijs bij de Co. Mt. (= Koninklijke Majesteit) verhuert is Claes Lambertzsz., comt die huerman voor zijne seste paert, 2 st. 2 penn.”

Ook Edam was in de 80-jarige oorlog verwickeld geraakt, en kennelijk was Lambert Jansz.

de stad Edam, waar de burgers overwegend spaans gezind waren, om politieke redenen ontvlucht. In dat geval bezat men het recht om uit naam van de Spaanse koning beslag te leggen op het huis, en te verhuren.

In 1572 kiest Edam de zijde van de Prins, waarna Lambert Jansz., terugkeert in de stad. Hij bewoont het huis nu weer zelf, wat blijkt uit de opgaaf van de 100ste penning uit 1579, die nauwkeurig omschrijft of de eigenaar het huis zelf bewoonde of dat hij het verhuurde. Lambert Jansz. wist zich in Edam een zeker aanzien te verwerven. In 1574 wordt hij genoemd als schout¹², terwijl hij in 1587 lid wordt van de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland etc. In 1589 wordt hij tot burgemeester benoemd, zodat we ons huis van de verschillende burgemeestershuizen die Edam bezit, met recht het oudste kunnen noemen.

In 1591 vindt er een taxatie plaats van de huizen van Edam (G.A. Edam, 325). Lambert Jansz. wordt als eigenaar genoemd van het eerste huis „Op de Burghwall”. Het pand wordt getaxeerd op f 975-0-0, terwijl de 100ste penning voor dat jaar wordt vastgesteld op f 9-15-0, 9 gulden en 15 stuivers. Als belendingen worden genoemd Jacob Jansz. Schoemaecker, 2 woningen, getaxeerd op f 600-0-0, 100ste penning f 6-0-0, (Breestraat 8) en „Jan Grebbers huijs ende thuijschen achter noom Lamberts huijs”, taxatiewaarde f 650-0-0, 100ste penning f 6-10-0 (Achterhaven 103 (afb. 24, 26)). Uit de heffingen van de 100ste penning blijkt duidelijk dat het huis in vergelijking met de andere huizen hoog getaxeerd werd, een waardering die vermoedelijk te danken was aan zijn grote lengte¹³.

¹¹ Edam telde destijds liefst 33 werven. De scheepsbouw vormde hier de voornaamste tak van nijverheid. De tachtigjarige oorlog bracht een grote slag toe aan de productie van schepen. Veel werven waren verlaten of slechts gedeeltelijk in gebruik.

¹² Over zijn benoeming schijnt enige verwarring te bestaan. Volgens een missive van het hof der C. Ms. schijnt een zekere Claesz. Calff te zijn aangesteld tot schout. Lambert Jansz. wordt aangezegd zich op straffe van 100 gouden realen etc., zich te onthouden van het uitoefenen van deze functie, waarop Lambert Jansz. verklaart dat hij het ambt niet heeft „geüsúrpeerd”, maar dat hij door de Burgemeester is benoemd (N.A. 481).

¹³ Het is interessant dit zijspoor van belendende percelen even te volgen, aangezien er in deze jaren verschillende wijzigingen plaats vinden die duiden op een grote bouwaktivi-

teit in de stad, met name in dit gedeelte. In 1593 vindt er een verandering in de belendingen van ons huis plaats.

In het register van de 100ste penning uit dit jaar (G.A. Edam, 325) treffen we tussen J. J. Schoemaecker en L. J. Rengerts de volgende, naderhand bijgeschreven, omschrijving aan: „Jaep Aerts. huysgen aen de kaesmarckt het nieu bij Jaep Aerts betaelt voor t jaer '93" f 1-2-8. Dit is het belendende perceel Breestraat 10, dat hierdoor nu een nauwkeurig bepaald stichtingsjaar heeft. Opmerkelijk is dat dit pandje een houtskelet heeft bestaande uit een plafond van eiken moerbalken en kinderbinten, in combinatie met stijlen met zwaanshalskorbelen. Een overgangsvorm dus van het middeleeuwse kinderbintenplafond met een gebogen korbeel naar de renaissancevorm van plafondbalken op stijlen, waartussen het fraaie zwaanshalskorbeel, en zonder kinderbinten.

Afb. 24. Overzicht van het huis Achterhaven 105 met de belendingen. Links van de smalle gevel van het houten huis: Achterhaven 103, pakhuisje behorend bij bakkerij Gorter; nr. 101 de bakkerij, welk pand in 1595 gebouwd is door de erfgenamen van Pieter Ysbrantsz ter vervanging van een ouder huis.

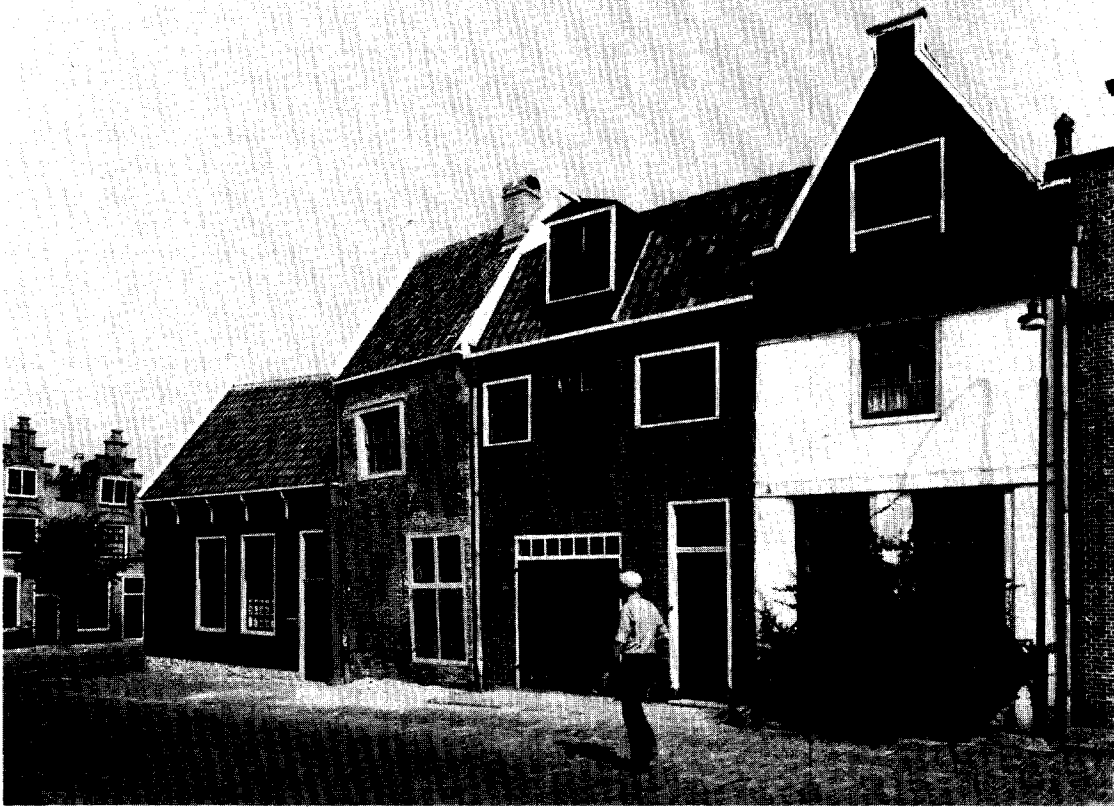
(Foto Monumentenzorg)

Burgemeesters en Vroedschappen gaan over tot verkoop van erven in verschillende gedeelten van de stad, in 1595, zoals we zagen, van de nog onbebouwde erven in de Kaassteeg. In 1595 verkoopt J. J. Schoemaeker zijn twee woningen aan Jurijan Breemburgh, apotheker van beroep. In 1598 is de situatie als volgt: de twee woningen van J. Breemburgh worden niet meer genoemd, terwijl het verpondingsbedrag drastisch verhoogd is van *f* 4-10-0 voor de twee woningen, tot *f* 8-0-0 voor het dan aanwezige huis. Het is aannemelijk dat de twee huisjes tussen 1595 en 1598 afgebroken werden, en vervangen door het huidige pand Breestraat 8. Het huisje van Jaep Aertsz. (Breestraat 10), verandert ook van eigenaar en wordt aanzienlijk vergroot. Terwijl we in het register van 1595 lezen: „Jaep Aertsz., nieuw huischen” *f* 1-2-8, treffen we in het jaar 1598 de volgende omschrijving aan: „Jan Grebbers tnieu huis, met de camer A° 1597” — *f* 4-10-0.

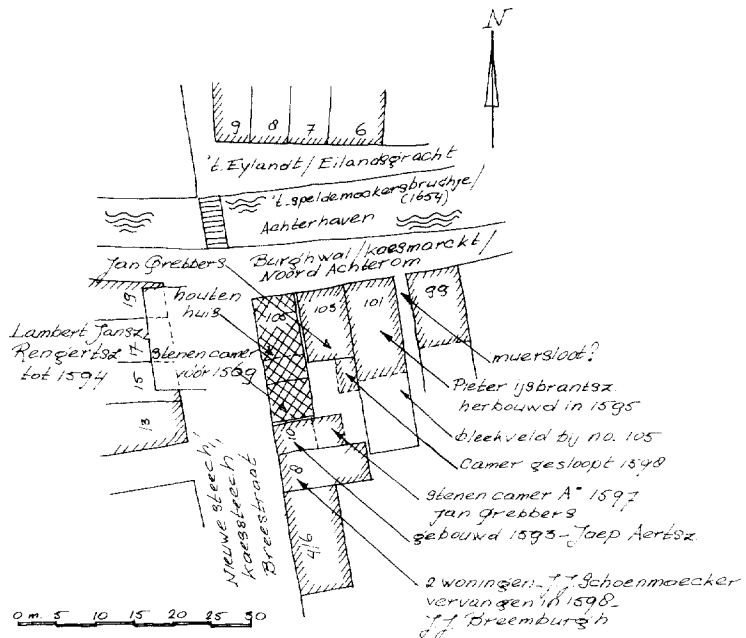
Een zeer forse verhoging dus van het verpondingsbedrag. Of het huis, behalve de aangebouwde kamer uit 1597, ook nog op een andere wijze vergroot is, b.v. met de verdieping, is niet duidelijk. Jan Grebbers was echter ook eige-

naar van het perceel Achterhaven 103, gelegen naast ons huis. In 1595 is het verpondingsbedrag bepaald op *f* 4-17-8, terwijl dit in 1598 verlaagd wordt tot *f* 3-0-0. De omschrijving voor deze verandering luidt: „Jan Grebbers oude huis, sonder camer”. We zien dus, dat wat de „camer” genoemd wordt, en wat waarschijnlijk een losstaand huisje was, zoals het register van de 100ste penning uit 1591 aangeeft, afgebroken wordt. Hij bouwde echter in 1597 een nieuwe kamer aan zijn huis in de Breestraat. Hij zal zeker één van beide huizen verhuurd hebben, maar welk, en aan wie is niet duidelijk.

Het pand Achterhaven 101, de huidige bakkerij Gorter, werd in 1595 geheel vervangen door een nieuw huis. Het register van 1593 vermeldt voor dit huis: „Pieter Ysbrantsz., erfgenamen” — *f* 3-0-12. In 1595 lezen we het volgende: „Pieter Ysbrantsz., erfgenamen — voor touwe huis, nu Micus Pietersz. nieuw huis” — *f* 6-16-0. De forse verhoging van de verponding geeft hier aan dat er niet alleen een nieuw huis, maar ook een aanzienlijk groter huis gebouwd werd (afb. 26).

Afb. 25. De Breestraat met v.l.n.r. volgend op het tot Achterhaven nr. 105 behorend stenen gedeelte: Breestraat nr. 12, tot 1654 behorend bij Achterhaven nr. 105; vervolgens nr. 10, stichtingsjaar 1593; daarnaast nr. 8, in een akte uit 1651 het „hooge huys” genoemd, stichtingsjaar 1598, door J. Breemburgh. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 26. De situatie ter plaatse van de Achterhaven-Breestraat in de periode 1593-1598 toen een grote bouwactiviteit plaatsvond in dit gedeelte van de stad. Aangegeven zijn de eigenaren, de panden die oudere bebouwing vervingen en aangebouwde kamers.

(Tekening auteur)

In 1594 blijkt Lambert Jansz. te zijn overleden. het exacte jaar van overlijden is niet vast te stellen, aangezien geen grafboeken van Edam uit deze tijd bewaard zijn gebleven. Zijn erfgenamen dragen in dit jaar het huis over aan Hendrick Hermesz., Schrijver. Deze overdracht, welke de eerste officieel geregistreerde verkoop van het huis is, wordt in een korte en zeer slecht leesbare akte als volgt omschreven (O.R.A. 3816)¹⁴: „Opten laesten meije hebben Thijmen Lamberts ende Sijmen Claess., tesaemen als erffgenamen van Lambert Janss. Rengerts, ene quitancie verleden aan Hendrick Hermess. Schrijver van een hujs ende erve daer 't op staet aen de kaesmerct belent met Jan Grebber oost- ende Nieuwe steech aen de westzijde, met een bleekvelt daertoe behoorende, gelegen achter Pieter Reijnertsz. hujs, op die Muersloot. Borge Sijmen Jansz. Rengerts. Actum voor scepenen voorschreven, anno 1594.”

„Voort heeft Hendrick Hermesz., voornoemd weder ene custenbrieff verleden van 't selve hujs van..., te betalen op 't naestcomende meyendage, telckens de helft van dien. Actum in ... forma voor scepenen voorschreven, anno 1594.”¹⁵

Over de timmerwerf wordt niet meer gerept, vermoedelijk is het genoemde bleekveld er voor in de plaats gekomen. Dergelijke bleekvelden werden gebruikt voor de in deze tijd tot bloei komende linnenweverij.

Gegevens over Hendrick Hermesz. Schrijver zijn niet te voorschijn gekomen. Slechts zijn huwelijk met een zekere Aecht Jacobsdr. is bekend; het werd gesloten op 21 juni 1598. Hij heeft het huis niet lang in zijn bezit, in 1598 wordt het n.l. getransporteerd aan Pieter Dircksz., Laeckecooper.

Ook van hem weten we weinig, hoewel hij zeker ook tot de welvarende koopliedenstand behoorde. In 1611 wordt hij tot burgemeester benoemd, terwijl hij tevens enkele jaren dijkgraaf van de Purmer is geweest. Pieter Dircksz., is

getrouwd met een zekere Geert Jans Jacobsdr., „geseyt Geert Mueusdr”. Naast genoemde openbare functies oefende hij, zoals zijn achternaam aangeeft, het beroep van „laeckencooper” uit.

Ook de volgende eigenaar, Jan Symensz., was lakenkoper van beroep, en de verpondingsregisters over deze jaren vermelden steeds nadrukkelijk: „Jan Symensz., hujs ende bleekvelt”. Zo lijkt het feit dat dit bleekveld steeds genoemd wordt aan te geven, dat het in vergelijking met de overige bleekvelden in Edam, behoorlijk groot moet zijn geweest¹⁶.

In 1602 moet het huis ternauwernood aan een ramp ontkomen zijn. Door blikseminslag in de toren van de Grote Kerk ontstond een grote stadsbrand die de verwoesting van veel huizen betekende, ook in de naaste omgeving van ons huis¹⁷. In 1612 verkoopt Pieter Dircksz. het huis aan Jan Symensz. Uit de akte die dit transport regelt (O.R.A. 3818) ontlenuen we het volgende: „Schepenen als voor oirconden ende kennen dat voor ons gecomen is d'eersame Burgemeester Pieter Dirckxs. Laeckencooper, poorter onser vooschr. stede ende bekende voor hem ende sijne nacomelingen vercocht ende quytgeschouden te hebben Jan Sijmons. onse mede poorter ende sijnen erven een huys met sijn toebehoorende erff staende ende leggende binnen deser stede, op de oosthoeck van Kaesmerckt achter op 't water, belent met de erffgen. van Jan Jansz. Grebber aen oost, ende de vooschr. kaesmerckt aen westzijde, mitsgaders noch een bleekveltgen daertoe, gelegen achter Pieter Reijnerts ende Pieter Marts, als t'selve erff geschut is, etc.”

Zij bewonen het huis zelf, wat blijkt uit het testament dat „Jan Sijmensz. Laeckecoper en sijne huisvrouw Trijn Frans, wonende hier ter stede aan de Kaesmarckt” op 10 oktober 1636 t.b.v. hun kinderen laten opstellen (N.A. 482/408). Het testament bevat geen noemenswaardige details. Slechts de aanwijzing van hun

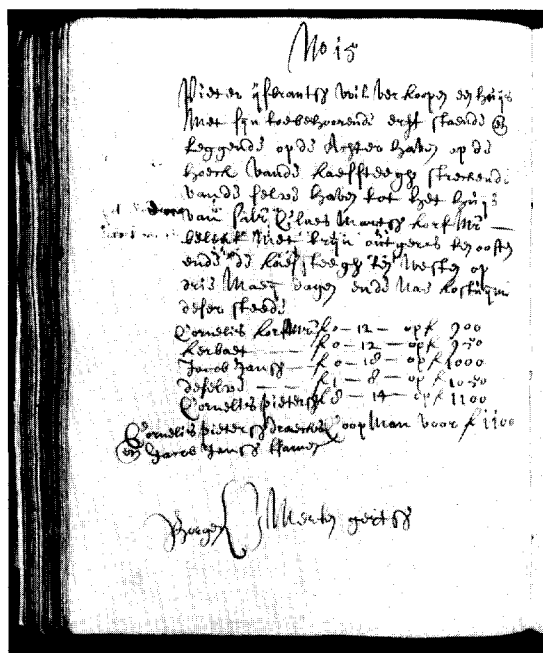
¹⁴ Dank aan S. de Graaf en H. van Felius, medewerkers Rijksarchief te Haarlem, voor hulp bij de transcriptie.

¹⁵ Het tweede gedeelte van de akte geeft aan dat Hendrick Hermesz. het huis kocht middels een „custenbrieff”, d.w.z. een hypotheekakte. Deze akte sloot hij af met een niet nader genoemd persoon (lege plek in de transportakte).

¹⁶ De lakenweverij was voor Edam niet zonder betekenis. Er bestond een linnenweversgilde, terwijl ook in de notariële akten uit de eerste helft van de 17de eeuw het beroep van lakenkoper geregeld genoemd wordt. Na 1650 schijnt deze industrie aan betekenis in te moeten, handel en

scheepvaart gaan nu een meer vooraanstaande plaats innemen.

¹⁷ W. A. T. Kruythoff, *Geschiedverhaal van de vuur en watersnood, de stad Edam, meermaals, dog bijzonder op den 24 february 1602 en den 5 maart 1699, overgekomen*, 1756. Hij beschrijft hoe van de westzijde van de Grote Kerkstraat de huizen gedeeltelijk, en van de oostzijde alle huizen afbrandden. „Van hier wierdt den brandt tot het Noordt-achterom (= achterhaven) overgevoert, en aldaar de vijfde woning bewesten de Graavestraat, of de Verwerstaag aangestoken,” etc.

Afb. 27. Vermelding van de verkoop van het huis in het Veilboek van Edam uit 1654. Het huis komt als nr. 15 in veiling en werd voor f 1100,— gekocht door Cornelis Pietersz. Draecksz. en Jacob Jansz. R.A. Haarlem, O.R.A. 3918. (Foto Rijksarchief voor Noordholland, Haarlem)

kinderen tot universeel erfgenaam wordt omschreven¹⁸.

In een register van de 200ste penning (G.A. Edam, 383) treffen we in 1631 de omschrijving aan: „Jan Symensz., in de Druyff”. Hoewel het verleidelijk is hieruit te concluderen dat het huis „de Druyff” genoemd werd, blijft dit slechts een gissing. Jan Symensz. overlijdt in 1636 of 1637. Op 30 oktober 1637 testeert Trijn

Fransdr., „aende Kaesmarckt, weduwe van Jan Symensz. Lakencooper”, haar bezittingen aan haar kinderen Dirk Jansz. en Trijn Jans, (N.A. 482).

Het register van de haardstedegelden uit het jaar 1646 (G.A. Edam, 343), geeft de volgende omschrijving van het huis op „t achterom”: „t huijs van Trijn Frans 1 schoorsteen, het kamertje van Trijn Frans 1 schoorsteen”. Zoals eerder in dit artikel aangegeven is, is de stenen kamer oorspronkelijk langer geweest. Wat in het haardstederegister „het kamertje” genoemd wordt betreft dit gedeelte dat later afgebroken werd. Trijn Frans overlijdt tussen 1646 en 1654. In dit laatste jaar verkopen n.l. haar dochter en schoonzoon het huis¹⁹. Het pand wordt verkocht middels een openbare veiling in het logement de Eenhoorn, dat stond op de plaats van het huidige Damhotel²⁰. De hoogst biedenden zijn Jacob Jansz. en Cornelis Pietersz. Draecx (afb. 27). Het transport wordt voor schout en schepenen vastgelegd op 9 mei 1654 (O.R. 3833), en wordt als volgt omschreven: Jacob Jansz. huystimmerman en Cornelis Pietersz. Draecx Corfmacker hebben gekocht van Pieter Ysbrantsz. Veerman, „een huis met sijn toebehorende erve staande ende gelegen binnen onze stede op de hoeck van de Kaessteech, bij het Speldemaekersbrughje, belent met de Kaessteech ten Westen, Cornelis Gerritsz. te Oosten en de voorschr. Cornelis Pietersz. ten Zuiden.” Deze wisseling van eigenaren heeft de al genoemde tweedeling tot gevolg, welke zij op 16 augustus 1654 door notaris Lambert Schorel officieel lieten omschrijven (zie blz. 8). De gewijzigde situatie wordt ook ingeschreven in het verpondingsregister uit 1655-1657 (G.A. Edam, 338):

¹⁸ In het verpondingskohier wordt het huis aangeslagen voor f 7-19-8, een verhoging van 13 stuivers en 4 penningen, ingegaan sinds 1598. Deze geringe verhoging gold echter voor alle huizen, zodat hier geen verbetering of verbouwing aan toegeschreven kan worden. In 1630 wordt het overigens weer verlaagd tot f 7-9-8, waarna de heffing ongewijzigd blijft tot 1654.

¹⁹ Het huwelijk van deze dochter Trijn Jans werd gesloten op 23 juli 1634, en werd als volgt ingeschreven: „Pieter Isebrantsen van de Beets ende wonende buyten de Middeleyer poort met Trijn Jans van Edam op de Kaessteegh” (DTB 7, blz. 110).

²⁰ In het veilboek van Edam uit 1654 lezen we het volgende (O.R.A. 3918): „Kustingsboode gehouden ten huysse van Henderick Dircksz. Barker, waert in de Eenhoorn op

den 7e januari 1654”. Het huis komt als no. 15 in de veiling (afb. 19). De tekst luidt als volgt: „Pieter Ysbrantsz. wil verkoopen een huijs met sijn toebehoorende erf staende ende leggende op de Achterhaven op de hoeck van de Kaessteegh, streckende van de selve haven tot het huijs van Sal(ige) Claes Martsz. Korfm(aeck)r - belent met Trijn Outgers ten Oosten ende de Kaessteegh ten Westen op drieen Maeij ende nae kostuijme dezer stede”. Cornelis Korfmacker brengt een eerste bod uit van f 900,—. Een zekere Jacob Jansz. verhoogt dit tot f 1000,—, vervolgens tot f 1050,—. Beide gegadigden slaan blijkbaar de handen ineen, want zij kopen het pand uiteindelijk gezamenlijk: „Cornelis Pietersz. Draeckx. (= Cornelis P. Korfmacker) coopman voor f 1100,— ende Jacob Jansz. tsamen”.

Oostzijde Kaassteeg:
 Jacob Jansz. timmerman *f* 5-0-0
 (Achterhaven 105)
 Cornelis Pietersz. Korfmaecker *f* 2-10-0
 (Breestraat 12)
 Corn. Jansz. Grebber (doorgestreep
 en bijgeschreven „t selve”) *f* 4-10-0
 (Breestraat 10)

Het is mogelijk dat met deze transactie de woonhuisfunctie van het pand verloren ging, daar het grootste gedeelte dat hiervoor gebruikt werd aan de buurman verviel. Het blijkt ook dat Jacob Jansz. in 1655 een huis aan de overkant op 't Eylandje kocht, zodat het aannemelijk is dat hij in dit laatste pand ging wonen, en het huis aan de Kaassteeg als timmermanswerkplaats en pakhuis ging gebruiken. Jacob Jansz. timmerman wordt ook Jacob Jansz. houtcooper genoemd. Hij huwt op 21 januari 1652 met Maritje Pietersdr. Het huwelijk is echter van korte duur, Jacob Jansz. komt te overlijden op 27 april 1665. Zijn weduwe houdt het huis in haar bezit. Het is niet duidelijk of zij het ging verhuuren, of dat zij wellicht toch het restant van de stenen kamer als woonruimte ging gebruiken. Een hiaat in de verpondingsregisters van Edam, n.l. van 1657-1673, veroorzaakt enige onzekerheid.

Zoals we zagen kwam het tweede gedeelte van het huis in het bezit van P. C. Draecx, genaamd Corfmaecker, die ook het belendende perceeltje, nu Breestraat 10, in eigendom had. Hiermee onstond een situatie die tot op de huidige dag is blijven voortbestaan. P. C. Draecx bewoonde dit huis ook niet zelf, maar verhuurde het aan een zekere Trijn Jans²¹.

Terwijl we mogen aannemen dat Jacob Jansz. timmerman ons huis gebruikte als timmermanswerkplaats, ontstaat er met zijn dood in 1665 een vacuüm in de berichtgeving over de volgende eigenaren, die ruim honderd jaar omvat. De namen van de eigenaren zijn wel bekend, we weten echter vrijwel niets over de beroepen die zij uitoefenden, noch of zij het pand voor eigen gebruik hielden, of dat zij het ver-

huurden. We kunnen slechts uit de summier gegevens mogelijkheden aangeven. Het verpondingsbedrag dat bij de scheiding in 1654 werd vastgesteld, blijft ongewijzigd tot 1733, het laatste jaar waarin deze belasting geheven werd, zodat er in deze periode geen verbeteringen aan het huis hebben plaatsgevonden.

In 1699 wordt Maritje Pieters nog als eigenaresse genoemd. In de komende jaren gaat het eigendomsrecht over aan ene Jacob Wit. Wanneer en hoe deze eigenaarsverandering precies plaatsvond, is niet opgehelderd kunnen worden. Een transport middels verkoop bleek niet te vinden, terwijl de ander mogelijkheid, n.l. vererving in de familie wel aannemelijk, maar niet aan te tonen was.

Jacob Wit huwt als weduwnaar op 6 februari 1706 met Lysbeth Jacobsdr. Galen, „Bejaerde dochter”, zoals het trouwboek haar noemt. Hij was bakker van beroep, en bezat, behalve ons huis ook nog aan de Lingerzijde een huis, waarin hij vermoedelijk woonde. Hoewel het in principe mogelijk is dat hij ons huis gebruikte voor zijn bakkersbedrijf, zijn hierover geen nadere gegevens.

Op 18 maart 1711 verkoopt Jacob Wit het huis aan Annetje Remmits (O.R.A. 3853): „een huys en erve staande en gelegen hier ter stede aan de oosthoek van de Kaassteeg op t noordagterom belent met deselve steeg ten Westen en Jan Mooy ten Oosten”, etc. Deze, en ook vorige transportakten vermelden geen koopsom. Merkwaardig is dat de verpondingsregisters Jacob Wit tot 1732 als eigenaar blijven noemen, hoewel we weten dat hij op 4 mei 1722 overlijdt. Een verklaring voor deze tegenstrijdige gegevens zou de mogelijkheid kunnen zijn dat hij het huis in 1711 wel verkocht, maar het tot zijn dood als huurder bleef gebruiken en dat daarna zijn familie er bleef wonen.

Over Annetje Remmits bleek geen enkel gegeven te vinden te zijn. Het is ook onzeker hoe, en wanneer het pand in eigendom gekomen is van de volgende eigenaar, Dirk Roos. Hij huwt op 16 april 1719 met Geertje Pietersdr. Witters,

²¹ In vroeger tijd was het gebruikelijk allerlei onderlinge geschillen, zoals, wat wij nu zouden noemen burenruzies, vast te laten leggen bij een notaris. Veel van deze akten geven een kleurrijke schildering van de toenmalige sociale samenleving. Enig gekrakeel over de waterlozing van de huizen aan de oost-zijde van de Kaassteeg, waarin de genoemde Trijn Jans als getuige optreedt, treffen we aan in een akte uit 1651 (N.A. 497). De toenmalige bewoner van

Breestraat 8, Jan Jacobsz. Polsz., heeft de waterlozing van het 'hooge huys', verlegd naar bewesten de berg van Jan Dapper, terwijl, zo getuigd Trijn Jans, die al gedurende 45 jaar woonachtig is in het huis van Cl. M. Korfmaker, deze waterlozing altijd was geschied bezuiden de berg van Pieter Loots en beoosten de berg van Jan Dapper, tot aan de Achterhaven toe. Uit deze akte blijkt overigens dat de Kaassteeg gedeeltelijk agrarisch van karakter was.

terwijl hij 10 jaar later, op 5 maart 1729 komt te overlijden. Een copie van een verpondingsregister uit 1733 (Gem. Arch. Haarlem, nr 556) vermeldt als eigenaresse van het pand nr. 345, de weduwe van Dirk Roos, met de omschrijving „een huijs is verhuurt”. Aan wie en voor welk doel is echter onbekend. Geertje Pietersdr. Witters woonde zelf volgens de gegevens van het genoemde register aan de noordzijde van de Kleine Kerkstraat. Na de dood van Dirk Roos hertrouwt zijn weduwe met Jacob Briel uit Wormerveer. Geertje Pietersdr. Witters wordt echter andermaal weduwe, en op 21 april 1736 verkoopt zij het huis aan Jacob Laan (O.R.A. 3863).

De omschrijving van de situering van het pand is in deze en ook in de navolgende transportakten vrijwel gelijk aan die uit de akte van 1711 (zie boven). Voor het eerst wordt nu de „koopschat” genoemd, deze bedraagt *f* 118,—. Jacob Laan heeft niet lang plezier van het pand, hij sterft op 25 september 1741. Hij laat één minderjarige zoon na, die in 1742 opgenomen wordt in het weeshuis in de Grote Kerkstraat. Op 15 december 1741 compareren voor Jan van Wallendal en Anthony Teengs, schepenen te Edam, Dirk Broer, Gerrit Brouwer en Jan Groot, als voogden over de nagelaten zoon van Jacob Laan en Trijntje Maartensdr., welke het huis verkopen „met consent van de E. Heeren Weesmeesteren deses stadt”, aan Claas Versteveren, oud schepen en Raad in de Vroedschap van Edam. (O.R.A. 3836)

Belangrijk is dat het huis in deze akte voor het eerst een pakhuis genoemd wordt, zodat we kunnen stellen dat het pand wellicht sinds 1654, maar in ieder geval sinds 1741, als pakhuis in gebruik is genomen. De koopsom bedraagt *f* 220,—, Claas Versteveren had het pand niet in eigen gebruik, maar verhuurde het volgens de gegevens van de personele quotatie van 1748-1750 (G. A. Edam, 415) aan Geertje Maartensdr. Zij is blijkbaar armlastig en „geniet alimentatie”, zoals het register vermeldt. Ook Claes Versteveren houdt het pand kort in zijn bezit. Op 8 januari 1754 wordt het getransporteerd aan Jan Wiltschut, voor een be-

drag van „48 caroli guldens van 40 grooten Vlaensch het stuk”, dit is ongeveer *f* 90,— (O.R.A. 3867).

Ook dit eigenaarschap geeft geen opheldering over het gebruik van het pand. Jan Wiltschut overlijdt op 29 juni 1756. Zijn weduwe Trijntje Bakker houdt het eerst nog enige tijd in haar bezit, maar op 24 januari 1758 verkoopt zij het huis aan Jan Molenaar, voor de som van 40 caroli guldens (O.R.A. 3867). Met dit transport komt een einde aan de volstreckte onduidelijkheid met betrekking tot de feitelijke bestemming van het pand sinds ± 1700.

Jan Moolenaar laat op 25 november 1783 een testament opmaken (N.A. 685/329)²² waarin hij zijn tweede bruid Sijtje Rood als universeel erfgenaam benoemd. Hij legateert echter aan zijn nicht Rijkje Bos, die gehuwd is met Jacob Groot, een huis en erf op het Eylandje, „alsmeede een pakhuis en verwerswinkel staande ende gelegen op het Noordagterom, op de hoek van de Kaassteeg, en dat met alle desselver gereedschappen daartoe eenigsints behorende, onder deeze navolgende condition, dat gemelde Jacob Groot gedurende het leeven van hem testateur, gelijk hij bereidt heeft aangenomen, gehouden zal zijn en blijven om voor ofte met hem testateur in Compagnie te werken ende affaire voor beyder reekening blijven waarnemen”. Verder bepaalt Jan Moolenaar in dit testament, dat na zijn dood de verwaren en materialen getaxeerd moeten worden, en de helft van de waarde hiervan aan Sijtje Rood moet worden uitgekeerd.

We zien dus dat het pand tussen 1758, het jaar van aankoop door Jan Moolenaar, en 1783, in welk jaar het genoemde testament werd opgesteld, als schilderswerkplaats in gebruik is genomen, wat het tot 1920, wanneer de Vereniging Hendrick de Keyser het in eigendom verwerft, zal blijven. Jan Moolenaar overlijdt op 1 oktober 1784, waardoor het pakhuis dus in het bezit komt van Jacob Groot en Rijkje Bos²³. In de successiememorie bevindt zich een akte van taxatie van nagelaten goederen (R.A. inv. nr. 55, dl. 3), waarin het huis getaxeerd wordt voor *f* 50,—²⁴.

²² Als eerste echtgenote van Jan Moolenaar wordt genoemd Annetje Jansz. Fret. Beiden testeren op 23 november 1779 hun bezittingen voor de helft aan Trijntje en Maritje Schrader, kinderen van Andries Schrader en Stijntje Jansz. Fret, terwijl de andere helft ten deel zal vallen aan Rijkje Bos, minderjarige dochter van Trijntje Moolenaar en Pieter Jansz. Bos (N.A. 682/96). Annetje Fret overlijdt

echter op 25 juli 1781. Nieuwe huwelijksplannen van Jan Moolenaar nopen hem het genoemde testament te herroepen.

²³ Genoemde Jacob Groot werd geboren op 9 april 1755 en huwt op 11 oktober 1783 met Rijkje Bos.

²⁴ Zijn vermogen blijkt te bestaan uit een huis op het Noordagterom, de helft in een huis op de Kleine Bult, de

Op 8 november testeren Jacob Groot en Rijkje Bos hun bezittingen aan hun drie kinderen, Pieter, Jan en Annetje. (N.A. 706/2454). Rijkje overlijdt enkele dagen later op 14 november. Uit een akte die haar erfenis regelt (N.A. 713/771), blijkt dat de familie het huis Eilandsgracht 8 dat Rijkje in 1784 van haar oom J. Moolenaar had geerfd, als woonhuis gebruikte. Pieter, die na de dood van zijn vader op 3 november 1835 uit de nalatenschap de schilderswinkel erft, sterft echter spoedig daarna op 25 oktober 1836²⁵. Zijn bezittingen laat hij na aan zijn enige dochter Rijkje. Zij verkoopt op 21 februari 1837, ten overstaan van notaris Joh. Donker, (N.A. 779/290) de onroerende goederen aan Gerrit Buis, „schilder en glazenmaker”, afkomstig uit Velzen voor een totaal bedrag van f 800,—²⁶.

De kinderen van Gerrit Buis, die gehuwd was met Cornelia Klein verkopen het weer aan Jacob Groot, eveneens schilder, in 1860: „2 huizen naast elkander (Eilandsgracht 7 en 8) met een daartegenover staand pakhuis en grond ingericht tot schilderswinkel”. De koopsom voor het totale bezit bedraagt f 2.000,—. Het pand wisselt weer binnen korte tijd van eigenaar: op 18 maart 1887 wordt ten overstaan van notaris A. H. Cramer de schilderswerkplaats met enkele andere panden verkocht aan Klaas Hoefnagel voor een bedrag van f 3.500,— (N.N.A. 518/15)²⁷.

Ook deze Klaas Hoefnagel is schilder van beroep, en hij is de laatste eigenaar die het pand als werkplaats in gebruik heeft. Wanneer hij het tenslotte op 18 september 1920 verkoopt aan de Vereniging Hendrick de Keyser, komt er een einde aan een ongeveer 150 jaar durende bestemming van het pand als schilderswinkel/werkplaats.

helft in een tuin en tuinhuis aan de Noorderschans, de helft in een stukje buitendijks land, en tenslotte, het pakhuis op het Noordagterom.

²⁵ Op 30 april 1836 wordt door notaris Johannes Donker een akte opgesteld die de scheiding van het onroerend goed regelt (N.A. 778). Pieter die ook schilder van beroep is krijgt de schilderswinkel toegewezen, alsmede het ouderlijk huis Eilandsgracht 8 en het belendende perceel no. 7, waarvan de gezamenlijke waarde vastgesteld wordt op f 600,—. Alle onroerende goederen worden verkocht middels een openbare veiling op 19 januari 1836, waarvan een gedetailleerd proces verbaal is opgemaakt (N.A. 768/4).

²⁶ Gerrit Buis, gehuwd met Cornelia Klein testeert op 24 februari 1839 ten overstaan van notaris Zoutman Brugman (N.A. 771) zijn bezittingen aan hun kinderen, Barbara, Cornelis, Petronella, Jeannette en Pieter Buis. Gerrit Buis

Om ten behoeve van het restauratieplan enig onderzoek te kunnen doen werd eind 1971 besloten de aanwezige betonvloer in het stenen gedeelte weg te halen. Dit bracht een vondst aan het licht die eveneens verwees naar het langdurig in gebruik zijn van het pand als schilderswerkplaats. Onder de beton werden een zestigtal lijnoliekruiken aangetroffen, die als een volledig aaneengesloten en tegen elkaar passende laag in een zandbed waren gelegd. Zij waren kennelijk bedoeld als een isolerende laag. Een tussen de kruiken aangetroffen glasscherf met het woord „margarine” geeft een aanwijzing voor een datering van de vloer: na 1870.

CONCLUSIE

Het „oudste houten huis van Edam” is een nog zeer gaaf bewaard gebleven pand met details die op een hoge ouderdom wijzen. Vergelijkingsmateriaal is nauwelijks voor handen maar bouwkundig zijn er indicaties die het aannemelijk maken dat de bouw nog vóór 1500 zal hebben plaats gevonden. Gezien zijn oorspronkelijke lengte moet men zich realiseren dat het hier gaat om een voor die tijd fors woonhuis, dat zonder twijfel gebouwd is voor een voor-aanstaand burger. Toch kenmerkt het zich door een grote eenvoud en het timmerwerk aan de voorgevel kan men zelfs uitgesproken primitief noemen.

Tot het midden van de 17de eeuw wordt het door notabelen bewoond. Daarna gaat het, in verkleinde vorm, over naar „middenstanders”, terwijl het geleidelijk zijn woonfunctie zal hebben verloren. Vanaf 1741 wordt het alleen nog als pakhuis omschreven, wat het tot in de 20ste eeuw gebleven is.

(kopij afgesloten: 1 nov. 1980)

overlijdt op 19 november 1858, terwijl zijn vrouw Cornelia hem in het graf volgt op 31 januari 1860. De successiememorie omschrijft het bezit aan onroerend goed, dat zij bij haar dood achter liet, n.l. de schilderswinkel, en de panden Eilandsgracht 6, 7 en 8. De minderjarige kinderen, n.l. Barbara en Cornelia worden opgenomen in het weeshuis. Dan verschijnen op 24 mei 1860 voor notaris Zoutman Brugman, Cornelis de Jong, die volmacht heeft van Dirk Klein, melkboer te Nieuwendam, en die voogd is over de minderjarige kinderen, alsmede het voltallige College van Regenten van het Protestants Weeshuis, dat eveneens de voogdij heeft over Barbara en Cornelia, en zij transporteren het huis aan Jacob Groot (N.N.A. 29/2735).

²⁷ Jacob Groot verkoopt op 18 maart 1887 aan Klaas Hoefnagel de panden Eilandsgracht 9, een woonhuis, een pakhuis in de Breestraat, nr. 15 en de schilderswinkel.

SUMMARY

In 1971, the Hendrick de Keyser Foundation, owner of the so-called oldest wooden house in the town of Edam, commissioned an architect to prepare plans for the restoration of this building. To obtain a sound basis for this restoration, research was done in the archives of Edam and Haarlem as well as an analysis of the construction of the house itself. It has always been assumed that the house was built around 1540, which was suggested by the carving on the lintel over the front door, the same ornamentation being found on many late-Gothic houses. The architectural research was performed in an attempt to pinpoint information about the owners and occupants during the last four centuries and about their social status in Edam.

The building was found to have been considerably longer originally, measuring 15.91 metres inside as against 11.07 metres at present. The oak construction is typical for the Middle Ages and originated from the very old three-aisled type of house. The Edam house represents a stage in the evolution to the brick-walled house of the fifteenth and sixteenth century towns. The front half was probably used as a shop or for commercial purposes, and the living quarters were in the back part. Some time before 1569, part of the wooden house was pulled down and replaced by a higher brick construction divided into two rooms.

A sale contract dated 1654 was found in which it is stated that Pieter Ysbrantsz. Veerman sold the house to Cornelis Pietersz. Draecksz. and Jacob Jansz. The new owners divided the house into two parts with a partition placed in the middle of the brick section, now the end wall of the house. The southern part was later demolished and a small house was built on the site. It seems likely that the rest of the building became a warehouse in 1654 and was no longer lived in. In any case, it is referred to as a warehouse in a contract dating from 1741. From about 1760 until the early 1900s it housed a paint shop. For a house which had served as a home for people of high social standing and in the sixteenth century as the residence of several burgomasters of Edam, all this meant a sad decline.

During the restoration, most of the additions made through the centuries were retained, especially the front windows and shutters. The west wall was completely rebuilt and two windows and a door were added to make the building suitable for living in. Most of the original details were left recognizable, particularly on the inside, where the front-wall and the ceiling construction can be clearly seen. Several details, when compared with the very scarce surviving specimens of medieval wooden buildings in The Netherlands, indicate that this house was probably built before 1500. Therefore, this restoration has saved an important example of the wooden Gothic house.

DE VERSCHILLENDE TYPES SCHUIFRAMEN VAN HET HUIS „GROENEVELD“ TE BAARN

L. H. BOOT*

In het kader van de restauratie¹ van het huis Groeneveld is een uitgebreid onderzoek ingesteld naar de verschillende schuifraamconstructies die, al dan niet in oorspronkelijke vorm, aanwezig zijn. Doordat het gebouw regelmatig van eigenaar wisselde, was dit bij uitstek de gelegenheid voor de nieuwe bewoner om aan het gebouw het een en ander te vernieuwen of te veranderen. Dit geldt met name voor de vensters en niet alleen constructief maar ook esthetisch. Vooral onder de invloed van de nieuwe glasblaasstechniek kon men in de loop der achttiende en vooral de negentiende eeuw steeds grotere glasruiten maken. Dat een en ander nauw verband houdt met de veranderingen die de verschillende venstervormen ondergaan zal uit het vervolg blijken.

DE VERSCHILLENDE EIGENAREN VAN GROENEVELD
Op het eind van de zeventiende eeuw verwierf Andries de Mamuchet van Houdringe een deel van de gronden, waarop thans de buitenplaats Groeneveld is gelegen, van de toenmalige eigenaar van de ridderhofstad Drakenburg.

Andries de Mamuchet van Houdringe was van Franse adellijke afkomst. Zijn vader die stamde uit een Henegouws geslacht, dat van vader op zoon het ambacht van koperslager te Doornik uitoefende², heeft zich in het begin van de zeventiende eeuw in Utrecht gevestigd. Verder is bekend dat Andries de Mamuchet van Houdringe in 1684 op de hofstede Groeneveld te Baarn is overleden. Waar deze hofstede stond is niet bekend. Het was zijn zoon Marius die in ± 1710 de buitenplaats liet bouwen en aanleggen.

Marius de Mamuchet van Houdringe overleed in 1730 kinderloos en zijn erfgenamen ver-

kochten het landgoed. De nieuwe eigenaar werd Arent van der Waeyen, die het vijf jaar later weer verkocht aan Cornelis Hasselaar. Uit de koopakten van 1730 en 1735 weten we iets over het toenmalige huis. Het wordt als volgt omschreven: „Seeckere playsante Buytenplaets, bestaende in een moderne huysinghe, voorsien met verscheydene vertrecken, die meest alle behangen of beschildert zijn; benevens een Bassecour, Stallen, een Koetshuys, Tuynmans en Boerenwoningen, mitsgaders organgerie met de respectie Tuynen en Boomgaerden, bosschen allees, wandelingen en weylanden, gelegen onder de Gerechte van Baarn nagelaten bij Wijlen den gemelden Heer Marius de Mamuchet van Houdringe” (afb. 1).

In 1737 overleed Cornelis Hasselaar en zijn bezittingen gingen over in handen van zijn zoon Pieter Cornelis. Het is deze Pieter Cornelis die de kwart-cirkelvormige vleugels heeft laten bouwen aan het vierkante hoofdgebouw. Toen hij in 1755 als water-fiscaal naar Indië vertrok, was het landgoed inmiddels publiek verkocht. Het kwam nu in handen van Jan Lucas van der Dussen. Deze nieuwe eigenaar liet in 1763 zijn bezittingen door H. Stoopendaal opmeten en in kaart brengen. Deze „Kaart van de Hofsteeden Groeneveld en Ravestijn en desselfs Annexe Landerijen Gelegen onder de Hooge Heerlijkheid Baarn; Toebehoorende den Wel Edele Geboore Heer Jan Lucas van der Dussen” is bewaard gebleven en hangt in de raadszaal van het gemeentehuis te Baarn. Hierop is de vroegste afbeelding van het huis weergegeven.

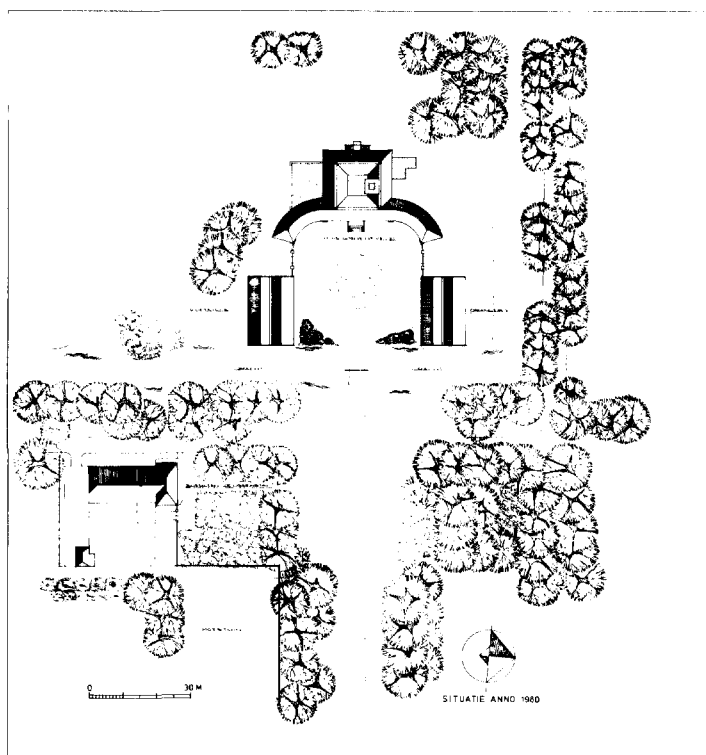
Jan Lucas van der Dussen overleed in 1772. Zijn erfgenamen verkochten het landgoed aan de inmiddels teruggekeerde Pieter Cornelis Hasselaar. Hij was eigenaar van het huis tot aan

* Als medewerker van het architectenbureau ir. T. van Hoogevest te Amersfoort, is mij de gelegenheid geboden deze ramen niet alleen uitvoerig te documenteren, maar tevens ook te publiceren.

¹ De restauratie wordt uitgevoerd in opdracht van het Staatsbosbeheer, waarbij de directie gevoerd wordt door

het architectenbureau ir. T. van Hoogevest te Amersfoort. De uitvoering geschiedt door b.v. aannemersbedrijf Woudenberg te Ameide.

² J. D. M. Bardet, *Kastelenboek provincie Utrecht*, Bussum 1975, 125.

Afb. 1. Situatie van het huis Groeneveld met de bouwhuizen anno 1980.

zijn dood in 1797. Ook zijn erfgenamen verkochten het huis publiek en wel aan Mr. Joan Huydecoper van Maarseveen. Deze nieuwe eigenaar liet de achttiende-eeuwse interieurs vervangen door vroeg negentiende-eeuwse in Empire-stijl. In 1836 kwam Groeneveld via vererving in de vrouwelijke lijn, in bezit van Mr. S. P. baron van Heemstra. Zijn schoonzoon L. R. baron Taets van Amerongen werd in 1873 eigenaar van het landgoed. Sinds 1941 is Groeneveld eigendom van het Staatsbosbeheer.

DE EERSTE VENSTERS

De bij de bouw van het corps-de-logis toegepaste vensters zijn de sinds het begin van de achttiende eeuw steeds meer in zwang komende schuiframen geworden. De schuiframen — een Engelse vinding — heeft men binnen onze landsgrenzen het eerst toegepast in het hoofdgebouw van het Slot te Zeist in 1685³. Er zijn een aantal gebouwen aanwijsbaar die vervolgens ook van schuiframen werden voorzien zoals het

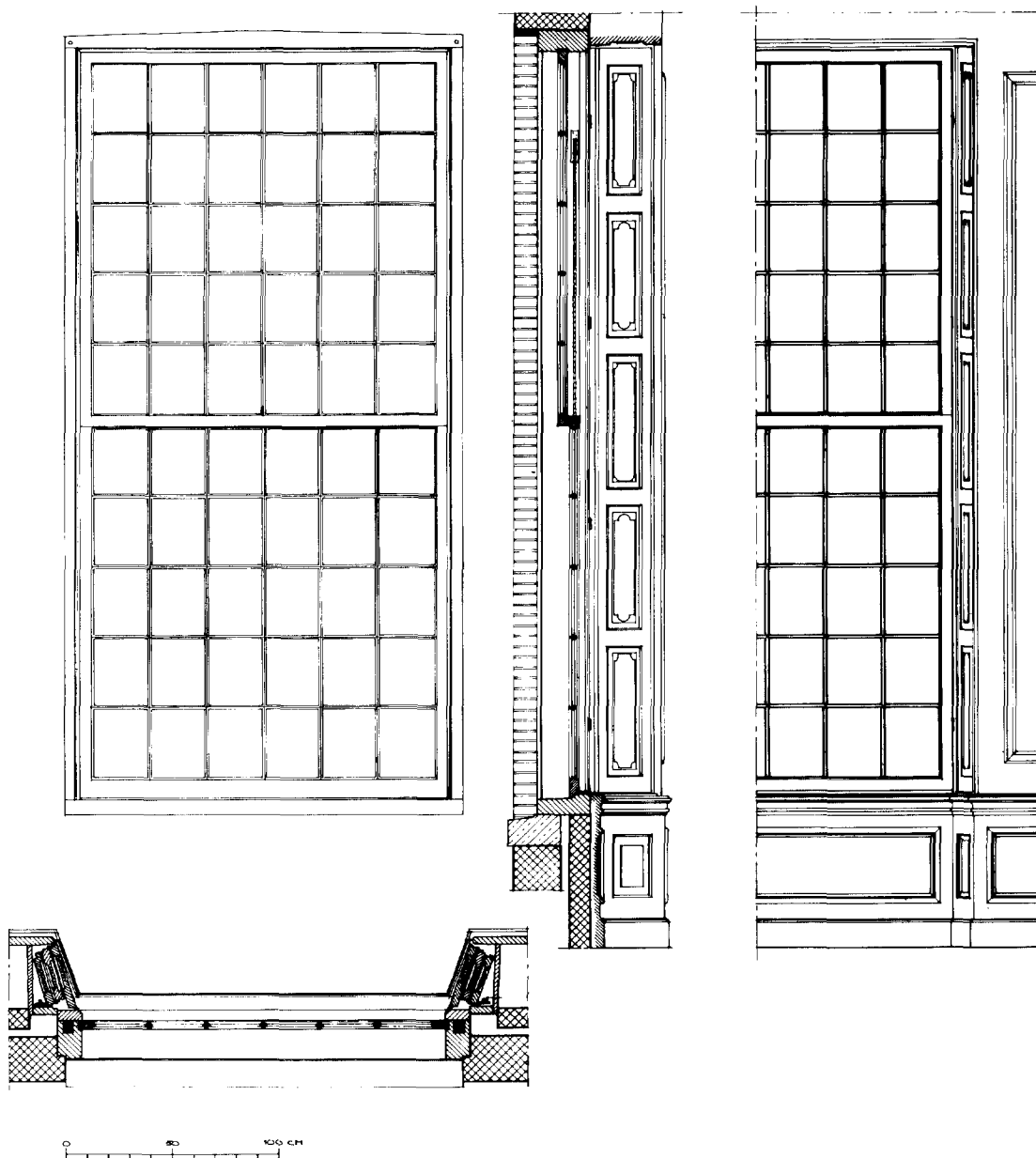
huis De Voorst bij Eefde, het huis 't Velde te Warnsveld en het kasteel Eerde bij Ommen⁴. Ook Amsterdamse grachtenhuizen worden sinds 1720 steeds vaker voorzien van schuiframen. Dit manifesteert zich duidelijk bij nieuwe ontwerpen uit de achttiende eeuw. Daarom is het niet zo verwonderlijk dat ook bij de bouw van Groeneveld deze ramen zijn toegepast.

Nu is er met name uit de beginperiode van de schuiframen een verschil aantoonbaar in de constructiewijze van de kozijnstijlen. Bij de vensters van bovengenoemde gebouwen bestaan de kozijnstijlen uit afzonderlijke delen die om de gewichtskoker worden samengesteld⁵. Dit moet als de oudste wijze van kozijnstijlconstructie worden gezien. De kozijnstijlconstructie van het huis Groeneveld verschilt hierin dat men de gaten voor de raamgewichten in de massieve stijlen heeft uitgehakt (afb. 2, 3). We kunnen op grond hiervan vaststellen dat op Groeneveld een zeer moderne constructiewijze is toegepast en dat de vensters hier mogelijk als

³ R. Meischke, „Het Slot te Zeist”, *Bulletin KNOB*, 60 (1961), 43-56.

⁴ H. Janse, *Vensters*, Nijmegen 1971, 58.

⁵ C. A. Baart de la Faille, „Geschiedenis en restauratie van de Voorst”, *Bulletin KNOB*, 62 (1963), 178.

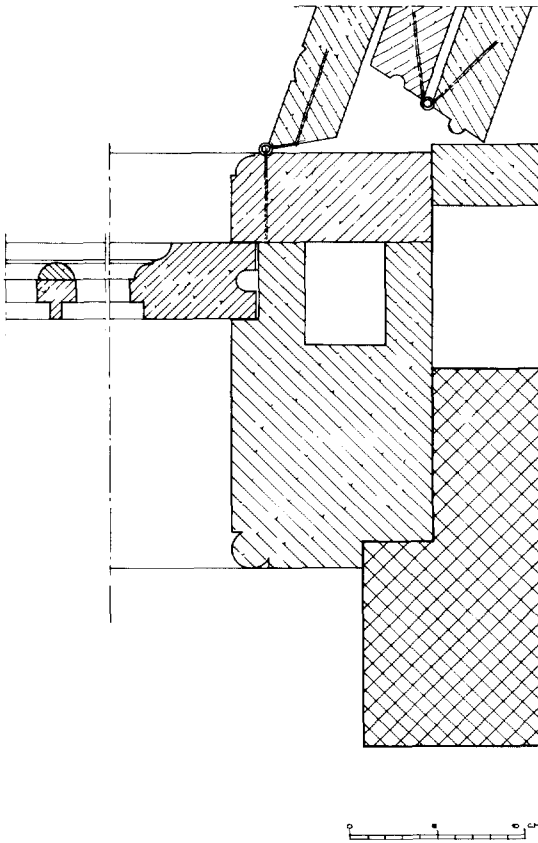
Afb. 2. Schuifraamconstructie met de oorspronkelijke roedeverdeling, toegepast bij de bouw van het corps-de-logis in ± 1710.

een van de vroegste voorbeelden kunnen gelden. Ook bij het Kasteel Duivenvoorde te Voorschoten zijn bij de door Daniel Marot in 1717 aangebrachte schuiframen massieve kozijnstijlen toegepast⁶.

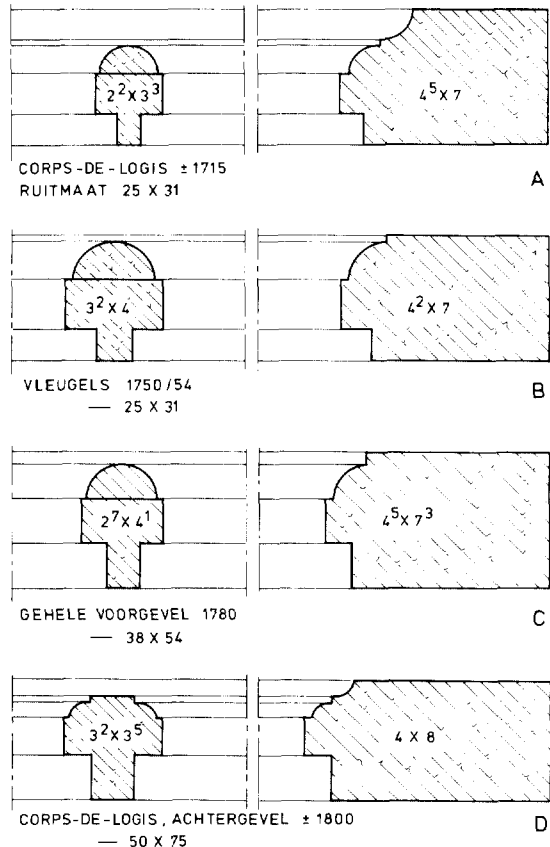
⁶ H. Janse o.c., 59.

Ook uiterlijk doet zich verschil voor en wel in de breedtemaat van de kozijnen. De meest gebruikelijke breedtemaat van schuifraamkozijnen is gemiddeld 1,60 m. Bij de oudere kruiskozijnen was dit 1,80 m, maar deze waren dan ook voorzien van een middenstijl. Nu is de kozijnbreedte die toegepast is bij het huis Groeneveld

VERSCHILLENDE TYPES SCHUIFRAMEN VAN HET HUIS „GROENEVELD”

Afb. 3. Detail van afb. 2, doorsnede van kozijnstijl, raamhout en roede.

Afb. 4. Overzicht van de profilering en afmeting van raamhout en glasroeden, behorende bij de verschillende raamvormen.

1,86 m, een overspanning die toch haalbaar bleek alhoewel scheurvorming boven diverse kozijnen niet uitgebleven is.

Het gevolg van deze brede raammaat was dat er zes ruiten in de breedte werden toegepast. Men was gebonden aan een beperkte maat van het glas. De glasblaastechniek was nog niet zo ver ontwikkeld dat men glasruiten kon maken die groter waren dan ± 25 × 31 cm⁷. Ook de verhouding en indeling van de vensters speelde een belangrijke rol. De vensters op de bel-étage kregen een indeling van zes ruiten in de breedte en zes in de hoogte. Dit gold zowel voor de onder- als bovenramen, waardoor de wisseldorpel in het midden kwam te liggen. De ramen op de verdieping waren minder hoog, zodat hier

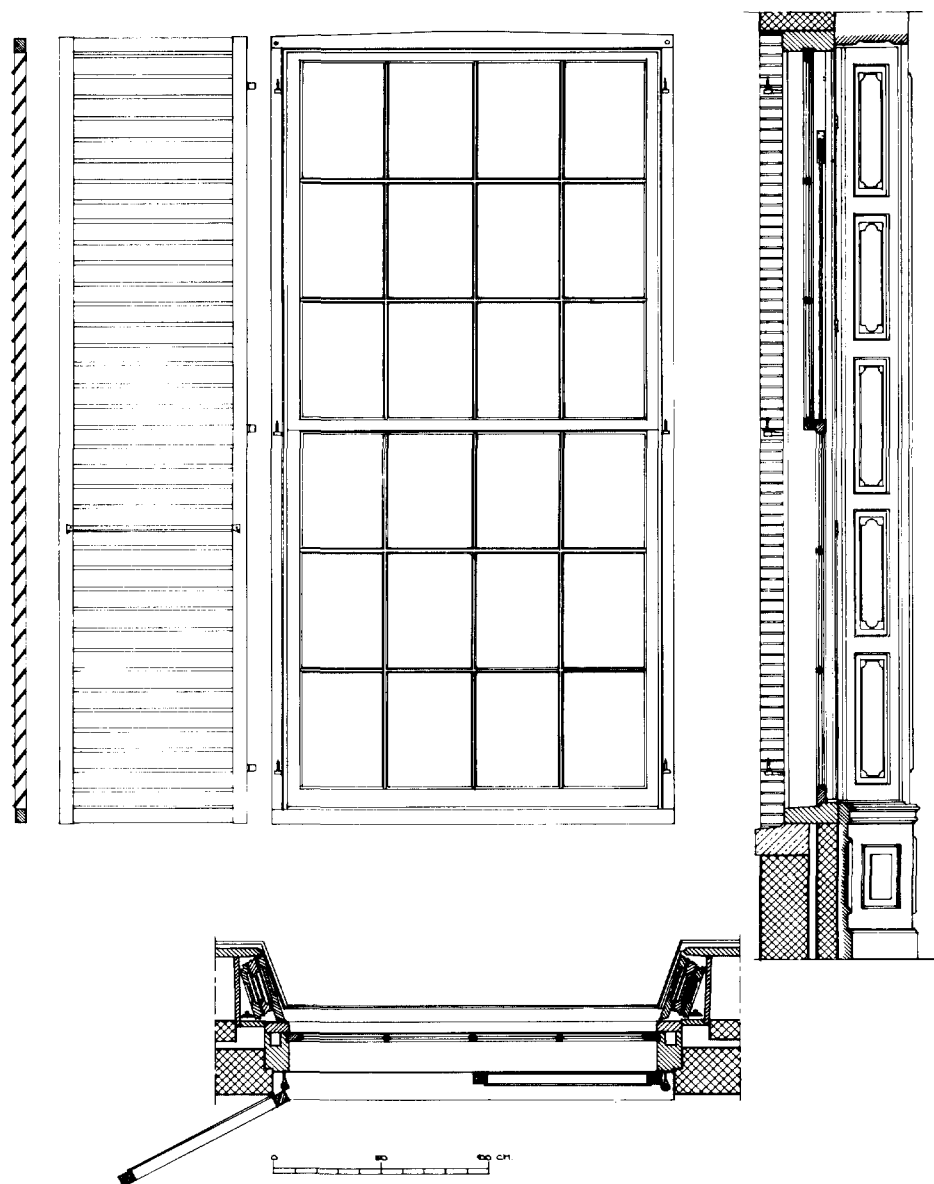
een verdeling van zes bij vier in de onderramen en zes bij drie in de bovenramen konden worden toegepast. Hier kwam de wisseldorpel boven het midden te liggen.

De meest vergelijkbare ramen hebben zowel in de breedte als hoogte een verdeling van vijf ruiten. Enkele voorbeelden zijn Sparrendaal te Driebergen (1754), De Voorst bij Eefde (1696), het Slot te Zeist (1685) en het kasteel Zwaluwenburg bij Oldebroek (1728)⁸. De buitenplaats Beeckesteyn te Velzen toont op een prent uit 1772 dat in de voorgevel schuifvensters zijn toegepast met een verdeling van zes ruiten in de breedte. Deze ramen zijn tijdens een verbouwing tussen 1716 en 1723 aangebracht⁹. Ook bij stadshuizen zijn wel voorbeelden aanwijs-

⁷ H. Janse o.c., 60.

⁸ Jhr. H. M. van der Wijck, „Aspecten van Overijsselse buitenplaatsen”, *Bulletin KNOB*, 68 (1969), 78.

⁹ J. J. F. W. van Agt, „De buitenplaats Beeckesteyn bij Velzen”, *Bulletin KNOB*, 58 (1959), 174-176.

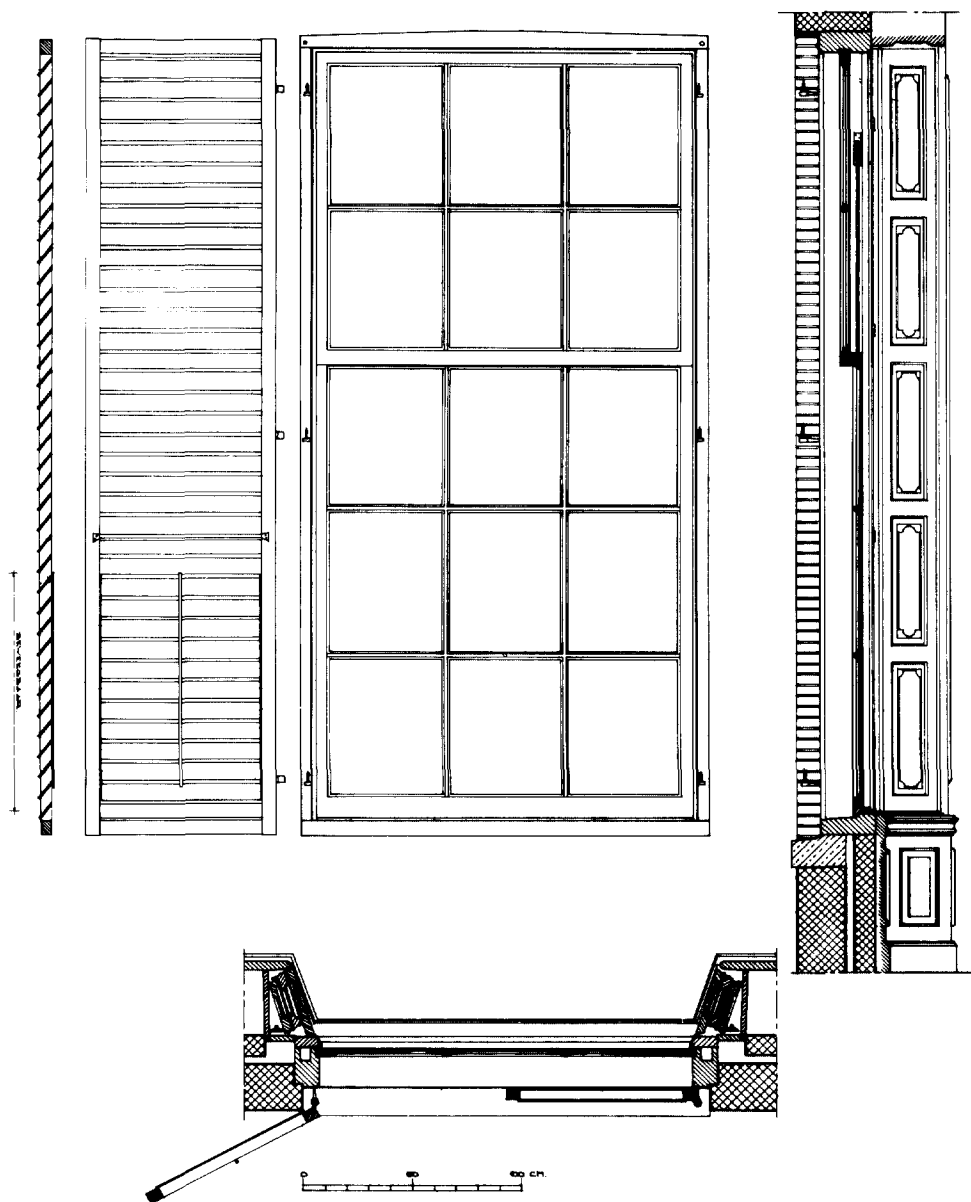
Afb. 5. Schuifraam met de in 1780 toegepaste roede-verdeling, die alleen bij de ramen van de voorgevel is uitgevoerd.

baar met zes ruiten in de breedte. Vooral als men in de bestaande dagmaat van kruiskozijnen schijfrahmen plaatste, ontkwam men niet aan die verdeling.

De kozijnen van het koetshuis, de orangerie en het bij het landgoed Groeneveld behorende „Jagershuis” — nu geheten de „Ossenstal” — zijn wat betreft kozijndetailering identiek aan de kozijnen van het corps-de-logis. Alleen de

breedtemaat is geringer, deze bedraagt 1,50 à 1,60 m. Als gevolg hiervan werd de raamindeeling vijf bij vijf ruiten.

DE VENSTERS VAN DE GEBOGEN VLEUGELS
Tijdens de eerste periode Hasselaer zijn de kwart cirkelvormige vleugels gebouwd tegen het corps-de-logis. De ramen heeft men zo nauwkeurig mogelijk nagemaakt, maar tocht zijn er

Afb. 6. Schuifraam met de vroeg negentiende-eeuwse roedeverdeling, die is toegepast bij de ramen in de westgevel van het corps-de-logis.

kleine detail verschillen aan te wijzen. Zo wijkt de kalkspinning in de kozijnstijlen af van die in het corps-de-logis en er is verder verschil in profilering en houtzwaarte van raamhout en glasroeden (afb. 4B). De roedeverdeling heeft men geheel aangepast aan de ramen van het corps-de-logis. Op de prent van Stoopendaal uit 1763 is zij duidelijk zichtbaar.

DE VENSTERS VAN 1780

Toen Pieter Cornelis Hasselaer na zijn terugkeer uit Indië zijn oude bezit weer terugkocht, liet hij de roedeverdeling van de ramen in de voorgevel wijzigen. Deze ramen werden voorzien van grotere glasruiten van ongeveer 40×55 cm. Hij heeft geheel nieuwe ramen laten maken, aangezien de profilering en de zwaarte van de roeden afwijkt van de eerste ramen (afb. 5 en 4C). In

de achttiende eeuw worden roedeconstructies uitgevoerd met een losse verticale lat en derhalve is hier de achttiende eeuwse constructie toegepast (afb. 4C). De wisseldorpel bleef daarbij in het midden. Vooral de ramen in de ronde vleugels die in gebogen vorm zijn gemaakt en daarbij goed schuivend zijn, zijn een knap staaltje van vakmanschap dat bewondering wekt. De gevels van het koetshuis en de orangerie werden eveneens van een nieuwe roedeindeling voorzien.

DE VENSTERS VAN OMSTREEKS 1800

Toen Huydecoper in 1797 eigenaar geworden was heeft hij vrij veel gewijzigd aan het gebouw, met name de al genoemde interieurs, de indeling van de bouwhuizen en de ramen in de achtergevel van het corps-de-logis. Rond 1800 of kort daarna liet hij de vroeg achttiende-eeuwse ramen vervangen door ramen met nog grotere glasruiten dan in de voorgevel. Doordat zowel de glaskwaliteit als de fabricagemogelijkheden verbeterd waren kon men overgaan op de zogenaamde negenruiters¹⁰. De onderramen kregen een verdeling van drie bij drie ruiten en de bovenramen twee bij drie ruiten. Als gevolg hiervan kwam de wisseldorpel boven het midden te liggen (afb. 6). Ook de afmeting van het raamhout en de profilering wijken af van de voorgaande ramen terwijl de roedeconstructie hier negentiende-eeuws is (afb. 4D).

DE STORES OF ZONNELUIKEN

In de Oudheidkamer te Baarn is een aquarel van het huis aanwezig die gedateerd is op 1835. Hierop is de bovengenoemde raamindeling uit 1780 te zien, maar bovendien zijn hier stores of zonneluiken aangegeven. Het is niet goed te achterhalen wanneer deze stores zijn aangebracht. Dat stores al vroeg in de negentiende eeuw voorkomen blijkt uit een beschrijving van paleis Het Loo. Hier zijn empirevensters aangebracht met zonneluiken onder Lodewijk Napoleon in mei 1809¹¹.

Op de afbeeldingen 5 en 6 zijn de stores getekend. Deze zijn samengesteld uit een randhout van grenenhout, terwijl de jalouzieën gemaakt zijn van eikenhout. Bovendien zijn bij een groot aantal stores de onderste gedeelten beweegbaar

gemaakt om wat licht — in meer of mindere mate — binnen te krijgen. Bij de westgevel zijn alle stores van deze beweegbare delen voorzien, terwijl bij de voorgevel het aantal beperkt is. Ter versteviging in de breedterichting is een ijzeren strip aanwezig die zwaluwstaartvormig in de stijlen is ingelaten. Bij het beweegbare gedeelte is in het midden een ijzeren ronde staaf aangebracht die op en neer is te bewegen waardoor de jalouzieën te verstellen zijn.

Vergelijkbare stores met deze beweegbare constructie zijn vrij zeldzaam. Er zijn momenteel twee voorbeelden aanwijsbaar die deze constructie ook bezitten. Dit zijn de stores die toegepast zijn bij de gebouwen tegenover het paleis Soestdijk, waarbij we opmerken, dat de constructie ervan volkomen identiek is aan die van Groeneveld. Het andere voorbeeld zijn de stores aan het landhuis Riniastate te Oudemirdum (Friesland) dat in 1843 gebouwd is door Th. Romein.

Als variant op deze constructie vindt men bijvoorbeeld binnen het randhout opgenomen draaibare luikjes die afzonderlijk kunnen worden opengezet. Ook zijn er stores die uit twee delen bestaan en afzonderlijk al of niet kunnen worden gesloten of geopend. Maar verreweg de meeste stores bestaan uit vaste delen. Opvallend is dat bij stores uit de tweede helft van de negentiende eeuw een dwarshout is toegepast als versteviging die men in veel gevallen liet stroken met de hoogte van de wisseldorpel van de schuiframen. Hiervan zijn vele voorbeelden aanwezig verspreid over het gehele land. Bij de ramen van het koetshuis, de orangerie en het jagershuis zijn geen stores toegepast.

BESLUIT

Van de vroeg achttiende-eeuwse ramen zijn nog een aantal aanwezig in de noorderzijgevel van het corps-de-logis en in de achtergevel van de noordelijke vleugel. Deze ramen zijn bij de restauratie gehandhaafd en waar nodig hersteld. De in 1780 aangebrachte ramen van de voorgevel zijn eveneens gehandhaafd. Ter completering van het geheel zijn alle stores, die sinds 1969 waren opgeslagen op de zolder van het koetshuis, weer aangebracht.

Tenslotte is uit dit onderzoek komen vast te staan dat het corps-de-logis met koetshuis, orangerie en jagershuis één bouwplan vormen, daar kozijnafmetingen en detaillering volkomen identiek zijn aan elkaar.

¹⁰ H. Janse o.c., 60.

¹¹ J. B. van Asbeck en A. M. L. E. Erkelens, „De restauratie van de lusthof het Loo”, *Bulletin KNOB*, 75 (1976), 127 en 133.

SUMMARY

The manor house and park of Groeneveld occupy part of the land that belonged to what was once the estate of Drakenburg, which was situated between the present villages of Baarn and Eemes. The son of the first owner of the estate, Marius de Mamuchet, had the house built around 1710. It was given „modern” sash windows six panes wide and a massive frame construction (Fig. 2) which diverged from the oldest mode of construction.

In 1750, the house was considerably enlarged by the then owner, Pieter Cornelis Hasselaer, who added a curved wing (the arc equaling a quarter of a circle) on either side of the *corps de logis*. In 1763, Hermanus Stoopendaal was commissioned by the new owner, Jan Lucas van der Dussen, to make a map of the entire estate.

When Pieter Cornelis Hasselaer bought back the estate in 1774, he replaced the windows at the front of the house by ones with larger panes, which gave four across (Fig. 5), and Joan Huydecoper van Maarseveen, who acquired the estate in 1797, changed the windows in the rear façade to ones with even larger panes, so that they were three panes wide (Fig. 6). The latter also added blinds shortly after the turn of the century. The lower part of many of these blinds had adjustable laths to permit the entry of light.

In 1836, Groeneveld came into the possession of the van Heemstra and Taets van Amerongen families by inheritance via the female line. Since 1941 it has been the property of the National Forestry Service.

KNOB

VERSLAG VAN DE DISCUSSIEDAG „SAMEN ZOEKEN” OP ZATERDAG
1 NOVEMBER 1980

De discussiedag „samen zoeken” was opgezet om met elkaar te praten over de KNOB: waarom is de KNOB er, wat moet hij doen en vooral, hoe moet hij dat doen? Daarbij verwachtten de organisatoren, de schrijvers van „de bloem in de KNOB” en het bestuur, een grote inbreng van de leden. Die inbreng was er: ongeveer 100 leden en niet-leden waren naar het Centraal museum in Utrecht gekomen.

Hieronder treft U een verslag aan van de meeste onderdelen van het programma van die dag. Na de opening door de voorzitter van de bond, de heer Buddingh' en door de dagvoorzitter, de heer Dreimuller, was het woord aan de heer Zantkuyl. Zijn lezing vindt U hier in zijn geheel afgedrukt.

Vervolgens was het de beurt aan de leden om hun stem te laten horen. Er werd gediscussieerd in vier groepen onder leiding van de heren Van Swigchem, Temminck Groll, Zantkuyl en Michiels van Kessenich. Van te voren geformuleerde stellingen vormden een leidraad voor de discussie.

Na de lunch volgde een interessante wandeling door het stadsdeel van Utrecht waarin het museum ligt. De wandeling werd verzorgd door de Stichting Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stads wijken.

's Middags kwam iedereen terug om in de plenaire vergadering te praten over wat 's morgens aan de orde was gekomen. Een weergave van deze, enigszins chaotische discussie staat als sluitstuk van dit verslag afgedrukt.

Op deze plaats past een woord van dank aan degenen, die hebben meegeholpen aan het welslagen van deze dag. Het bestuur maakte het ons mogelijk deze dag te organiseren en stelde de financiële middelen beschikbaar. Het Centraal museum verleende een gastvrij onderdak met een goede technische installatie en een welverzorgde lunch. Wij zeggen de heer Zantkuyl dank voor zijn bereidheid een boeiende inleiding te houden. Het gesprek in de groepen verliep plezierig dankzij de vier discussieleiders en hun secretarissen, mevrouw Witmer en de heren Van Drunen, Van Leeuwen en Mazzola.

Vanzelfsprekend rijst nu de vraag: Wat gaan we als KNOB nu doen? Op het moment, dat dit verslag geschreven werd, is dat nog niet bekend. We laten het op dit ogenblik daarom bij een terugkijken, in de vaste overtuiging, dat de leden op 1 november de Bond alle redenen gegeven hebben om een actieve toekomst tegemoet te zien.

P. L. VAN DISHOECK
A. P. DREIMULLER
E. L. ENDERMAN-VAN WIJCHGEL
TH. A. J. SCHIERE

OP ZOEK NAAR DE BLOEM IN DE K.N.O.B.

EEN VELDBOEKET

Het is verheugend dat er vanuit de Bond naar wegen wordt gezocht om een vernieuwingsproces op gang te brengen. Niet iedereen zal er gelukkig mee zijn. Het is een vertrouwd beeld in de geschiedenis van de mens, de één wil de situatie zo laten, is er gelukkig mee, de ander wil vernieuwen. Allen hebben hetzelfde doel voor ogen n.l. het behoud.

Maar ook hier geldt het gezegde „Behouden door vernieuwen”, om maar eventjes de variant te gebruiken van één van de vele restauratiefilosofieën n.l. „Behoud gaat voor vernieuwen”. Uit het geschrevene „op zoek naar de bloem in de K.N.O.B.” is op te maken dat men naar een verbreding streeft van het aandachtsveld van de Bond. Of dat juist of niet juist is laat ik aan U over. Als wij de geschiedenis van de Bond nagaan zien wij een strijdbare groep die niet naliet om scherp te formuleren en neer te schrijven wat zij dacht dat nodig was, breed en vooral flexibel. De Bond heeft ertoe bijgedragen dat de „zorg” van de overheid voor de monumenten steeds groter werd.

Wij zijn er nu aan gewend dat er een monumentenzorg is, ja zelfs een monumentenwet. Het lijkt er wel wat op dat de Bond, en met de Bond ook vele anderen, minder waakzaam worden. Alsof, nu de overheid de zorg voor een deel

van de monumenten op zich heeft genomen, er geen zorg, van beneden af, meer behoeft te zijn. Zoiets van: „Slaap maar gerust in, de overheid waakt”. „U hoeft het allemaal niet meer zo goed te volgen en te begrijpen, daar zijn nu specialisten voor”. Specialisatie is een verschijnsel dat in de ontwikkeling van iets past en onmisbaar is, als men maar niet het grotere verband uit het oog verliest. Door die specialisatie loopt men het gevaar dat de verbreding en dus de samenwerking naar onder toe, steeds moeilijker verloopt.

Ik heb nog zitten bladeren in oude nummers van het Bulletin. Fel, strijdlustig, eerlijk maar ook relativerend. Het leert je nu veel over de gedachten die in die jaren in onze gemeenschap leefden. Ook wisselend en steeds veranderend. Het meest opbeurende is het feit dat dezelfde problemen aan de orde kwamen als die wij nu menen te moeten signaleren, met dezelfde oplossingen en voorstellen. Er is in feite niet zo veel veranderd. Er zijn hooguit wat problemen bijgekomen. Als men nu hele bladzijden zou overnemen uit oudere jaargangen en slechts de oude spelling zou vervangen door onze hedendaagse, dan zou het voor vandaag weer bruikbaar zijn. Zoiets is verheugend. Elke generatie, en dat is na de Tweede Wereldoorlog niet zo heel erg lang, begint weer helemaal opnieuw en denkt natuurlijk dat zij de zaken nu eens echt goed moet aanpakken.

Weer terug naar het begin. Ik heb in het uitreksel drie punten, van de zeer vele, opgesomd waaruit zou blijken dat een verbreding van het aandachtsveld van de Bond noodzakelijk is. Aan U om te zeggen of die verbreding, naar onder- en naar boven toe juist is en om nog meer punten aan te dragen van waaruit een vernieuwde beleidslijn mogelijk wordt. Ik wilde met U even de opgesomde drie punten wat nader uitdiepen.

Punt 1. In het eerste punt is naar voren gebracht dat de Bond zich sterk heeft gemaakt om een officiële, zeg maar overheidsmonumenten-zorg van de grond te krijgen. In dat stadium was zo'n streven het allernoodzakelijkste, om ons bouwkundig historisch bezit te behouden.

Nu wij deze overheidsbescherming hebben is waakzaamheid opnieuw geboden. Een nadeel van die overheidsbescherming is het feit dat de verantwoordelijkheid zo gemakkelijk naar die overheid geschoven wordt. Uit het feit dat de

monumentenwet zo nadrukkelijk de verantwoordelijkheid bij de Minister heeft gelegd, hebben vele lagere overheden en eigenaren gereageerd met: „hier hebt U het zaakje, zoek maar uit”. In alle slechte stedelijke plannen met verkeersdoorbraken en sanering vinden wij die zorgeloosheid terug. Wij weten en zien allemaal wat voor rampen dat heeft gegeven. Als de verantwoordelijkheid direct bij de lagere overheden was gelegd zouden deze in ieder geval gedwongen zijn geweest om over het behoud na te denken en was de monumentenzorg in ieder geval sterker opgenomen geweest in het beleid van die overheden. Alleen al het feit dat de Rijksoverheid monumenten aanwees, gaf als het ware een vrijbrief voor de andere objecten. Zij waren in de ogen van vele lagere overheden en eigenaren niet de moeite van het beschermen waard en werden zonder meer prijs gegeven.

Geleidelijk aan beginnen de lagere overheden zich die verantwoordelijkheid wel aan te trekken omdat het beleid van de Rijksoverheid vaak niet strookt met regionale en plaatselijke omstandigheden. Er worden gelukkig steeds meer gemeentelijke en provinciale monumentenverordeningen ingesteld.

Het begin is er, maar er moet nog oneindig veel gebeuren. Ik veronderstel dat de Bond met zijn know how niet alleen een stuwende — maar ook een helpende kracht zou moeten wezen om gemeenten of regio hierin bij te staan. Een overheidsbescherming alleen is niet voldoende.

In onze samenleving moet het evenwicht van datgene dat de moeite van het behouden waard is en wat echt opgeofferd moet worden om de vooruitgang niet te remmen, nog gevonden worden. In *punt 1* heb ik dat de „natuurlijke bescherming” genoemd. Beter begrip omtrent de waarden van het object zal een natuurlijke bescherming oproepen. Hiervoor moet veel werk verzet worden en het aandachtsveld van de Bond verbreed worden. Uit die natuurlijke bescherming volgt vanzelf een natuurlijke of „argeloze” restauratie. Ik wilde met U over deze argeloze restauratie wat verder filosoferen bij *punt 2*.

Als de Bond nu eens extra aandacht zou gaan besteden aan de nog niet beschermde en waarschijnlijk ook nooit te beschermen omgeving. Er is een zeer boeiende ontwikkeling te schetsen van deze jonge eenvoudige „architectuur”, die de aandacht op de directe leefomgeving zal vergroten en beter doen begrijpen. Beter begrip zal een natuurlijke bescherming oproepen. Wat wij

nu de moeite van het beschermen niet waard vinden zal misschien hogelijk gewaardeerd worden bij het nageslacht. Het aanwijzen van Rijks- Gemeentelijke- en Provinciale monumenten is een zeer moeilijke maar belangrijke bezigheid. Een klein beetje minder specialisatie en meer luisterend vermogen naar de vele andere emotionele waarden bij het aanwijzen van beschermde objecten zou nu zeker op zijn plaats zijn. Ook hieraan zou de Bond aandacht moeten besteden.

Punt 2. In het tweede punt is ingegaan op de restauratiefilosofie. Het is niet de bedoeling om hier nu echt in te gaan op de aan de gang zijnde discussie. Ik haal alleen wat aspecten op om de verbreding van het aandachtsveld van de Bond ook op dit vlak te rechtvaardigen.

Ik heb geschreven dat ik de discussie over de restauratiefilosofie al even boeiend vind als het transformatieproces van een huis. Zo zie je maar weer dat alles wordt afgemeten aan hobbies. En waarom ook niet, als wij maar ruimte laten voor andere invalshoeken op dit gebied.

Ik zeg dit met opzet omdat de verschillende filosofieën over restauratie vaak het vak dat men beoefent als achtergrond hebben. Degene die met geschiedenis bezig zijn zullen het boeiende ontwikkelingsproces als uitgangspunt kiezen en daaraan grote waarde hechten. Maar degene die met het „bouwen”, de architectuur bezig zijn, zullen een gave constructie en een gave vorm van het object prefereren. Hierbij spelen ruimte-verhoudingen, maten, rithme, lichtval en vele andere aspecten een rol. De gegroeide vorm, zeker de vaak rampzalige veranderingen van de laatste generaties zijn in hun ogen een verarming, een verminking.

Er zijn nog meer invalshoeken en waarden van waaruit men een filosofie kan opbouwen. Men is op het ogenblik nogal snel om iemand in één hokje te plaatsen, er van uitgaand dat men maar van één filosofie mag uitgaan, van de ware n.l., die van jezelf. Het is oneindig veel gemakkelijker om één filosofie door dik en dun te verdedigen, dan om de bijna onnoembare andere aspecten tot hun recht te laten komen, die allen beantwoorden aan menselijke emoties die onderling even belangrijk zijn.

Het zou belangrijk zijn als de Bond blijvend aandacht zou schenken aan de verschillende restauratiefilosofieën en deze zou uitdiepen. Het zou juist zijn om in de discussie een scheiding te maken in groepen monumenten. Ik

dacht dat o.a. woonhuizen als privé-bezit, vaak als belegging en als functionerend object zeker een aparte behandeling waard zijn. Zij zijn gebouwd om heel direct dienstbaar te zijn aan de mens, zij zijn veranderd om dienstbaar te blijven en zij worden gerestaureerd (hopelijk gerepareerd) om ook voor de komende generatie dienstbaar te zijn. Het dienend zijn, de functionele waarde dus, is de meest intrinsieke waarde van een woonhuismonument. Het is de basis van alle andere waarden. Een object gerichte discussie zal een verbreding zeker uitlokken, omdat er dan over begrijpbare en vergelijkbare waarden wordt gesproken. Ik zou dit graag in de aandacht van de Bond willen brengen. Ik blijf n.l. pleiten voor een breed front van invalshoeken, afhankelijk van de zeer vele waarden die een object nu eenmaal heeft.

Laten wij nog eens even filosoferen vanuit het begrip monumentenzorg. Voor een goed begrip spreek ik van nu af aan alleen over woonhuismonumenten. De officiële monumentenzorg in ons land steunt nu eenmaal op twee krukken, n.l. de eigenaar van het object, die het moet beheren en de overheid die zich in het algemeen belang de zorg over dat object heeft aangemeten. Ik heb met opzet gezegd „krukken” en niet steunpunten of zoiets sterks, en wel om het feit dat krukken wel degelijk steunpunten zijn, bewegelijke steunpunten die echter niet altijd synchroon lopen. Zoals de zaken nu staan is de ene kruk niet belangrijker dan de andere. De monumentenwet is zodanig geformuleerd, op aandrang van de Tweede Kamer, dat de monumentenzorg alleen maar kan functioneren als beide partners, de eigenaar en de overheid samen naar behoud streven. Nu zijn er goede en slechte eigenaren, maar uit een lange ervaring weet ik dat de meeste eigenaren goed willen, maar het gevoel hebben dat over het „hoe” bij een restauratie de overheid hen niet wil begrijpen. Het is wel wat arrogant om te beweren dat de overheid altijd juist denkt en de ander volledig op het verkeerde spoor zit. Aangezien in de ogen van veel eigenaren de filosofie van de overheid, de filosofie is van een kleine groep specialisten, is er langzamerhand sprake van een vervreemdingsproces, wat funest is voor de monumentenzorg. De filosofie van „behouden gaat voor vernieuwen” dreigt uitgehold en een bureaufilosofie te worden die ver van de werkelijkheid afdrijft. Ik dacht dat de filosofie „behouden gaat voor vernieuwen” appelleert aan de gevoelens van velen, n.l. behou-

den wat voor ons waardevol is. In het veld verarmt deze filosofie en wordt een gemakkelijke kreet n.l. „dit mag niet vervangen worden, het heeft historische waarde”. Op dit punt lopen de meningen sterk uiteen. Wat wij allemaal willen bewaren is het boeiende menselijke verhaal waaruit de dienstbaarheid van het object spreekt, maar ook de liefde van de eigenaar voor het object. Alles wat door de eigenaar met liefde voor het object wordt gedaan (hierbij geadviseerd en begeleid door de overheid) zal zeker door het nageslacht gehonoreerd worden. Let wel, ik heb gezegd „geadviseerd en begeleid”, wat samenwerking inhoudt en niet „beoordeeld” wat eenzijdige dwang is, dus verstoring van het synchroon lopen.

De meeste zorg maak ik mij over het feit dat de monumentenraad vaste uitgangspunten wil stellen voor restaureren, maar dan uitgaande van één filosofie, dus van één waarde van het object, en dat zonder rekening te houden met de andere partners, die evenveel zorg en evenveel verantwoordelijkheid hebben en graag willen hebben. Zij zijn degene met de slapeloze nachten. Zij staan onder druk van de rest van de samenleving, die vooral in stadsvernieuwingsgebieden een steeds grotere greep krijgt op het „hoe” van de renovatie.

In deze uitgangspunten wordt heel strak vanuit één filosofie geredeneerd; er worden wel andere waarden in genoemd maar meer als opluistering of garnering van het eigen gerecht. Zware woorden als historische vervalsing zijn „misschien” juist als een 19de-eeuws landhuis vóór de restauratie verschijnt als een middeleeuwse burcht ná de restauratie. Zij worden echter lachwekkend als zij in het veld gebruikt worden voor het aanbrengen van een roede-raampje bij een opknapbeurt van een huis.

Regels zijn nodig om iets van een bedoeling uit te drukken, en zijn uit dien hoofde wel zinvol, als zij als richtlijnen worden gebruikt, met natuurlijk een breed draagvlak als basis. Richtlijnen moeten middel zijn en geen doel op zich. Maar regels in handen van een ambtelijk apparaat worden evenzovele kluisters en worden dode maatstaven waarlangs vergunningen worden verleend en subsidies gegeven. Wij hoeven maar naar de bouwvoorschriften en naar de wenken en voorschriften te kijken. Ontworpen om iets slechts ongedaan te maken snoeren zij het creatieve in. Als een valbijl worden ze gebruikt bij de beoordeling en eventuele subsidie. Wil men een filosofie dood hebben dan moet zij regel worden.

Ik wil met U nog even over de eigenaar praten. In de geschiedenis van een huis is het de eigenaar geweest die invloed had op het ontwerp. Vaak werd naar zijn inzicht het ontwerp gedurende de bouw gewijzigd. De latere veranderingen waren geheel het werk van de eigenaar. De functionele waarde was steeds de drijfveer van het transformatieproces dat wij nu zo boeiend vinden. Door simpel vanuit de functie te redeneren is er een soort „argeloze” restauratie op gang gekomen, dat wij nu het groeiproces noemen. Met opzet is hier het woord „argeloos” gebruikt om aan te geven dat er geen gerichte overheidsbemoediging aan te pas kwam. Nu wordt dit „argeloze” proces dat zijn basis heeft in de stuurkracht van de eigenaar en in het dienende karakter dat het object nu eenmaal moet hebben, n.l. de functionele waarde, omgezet in een gericht proces vanuit de overheid.

Wel gesteld mag worden dat er de laatste generaties veel veranderd is. Het natuurlijk evenwicht tussen enerzijds behouden en anderzijds vernieuwen is verstoord door allerlei omstandigheden waarin ook de overheid helaas vaak een stuwende kracht was. Aan de andere kant heeft diezelfde overheid een poging gedaan om in te grijpen in die verstoring en de groei van de monumentenzorg van de laatste 25 jaar mogelijk gemaakt. Bij zoveel overheidsbemoediging bestaat het gevaar dat de balans omslaat en de beschermende maatregelen dwingend worden dan het natuurlijke groeiproces van eigenaar en functie; het „argeloze restauratieproces”. De balans moet weer worden hersteld en wij moeten groeien naar een enerzijds „begeleid” en anderzijds „argeloos” restauratiebeleid. Het nageslacht heeft n.l. evenveel recht op een boeiend groeiproces als wij. De eigenaar en de functionele waarde bepalen de menselijke geschiedenis van het pand, dus ook de vorm als expressie daarvan. Als ambtelijke regeltjes de geschiedenis gaan uitmaken dan heb ik medelijden met de volgende generatie. Men hoeft niet zoveel angst te hebben als er iets schijnt verloren te gaan. Er is geen restauratie mogelijk zonder dat er waarden verloren gaan, maar wij winnen er ook weer vele.

De Bond moet weer het forum worden, ik heb het maar broedplaats genoemd, waarin steeds maar weer zulke vragen en problemen opgeroepen worden en waar wij heel voorzichtig samen zoeken moeten naar oplossingen. Verbreding is bitter noodzakelijk om inderdaad

alle invalshoeken te belichten en ook andere waarden in een object te leren waarderen. Wij moeten ons zoveel zelfdiscipline opleggen dat de gedachte ons niet vreemd is dat ons nageslacht wel eens een andere waarde zal appreciëren dan wij nu. De geschiedenis van de restauratie leert ons dat.

Punt 3. Het derde punt in het uittreksel is bedoeld om aan te geven dat er nog zeer veel werk door de leden van de Bond en van andere verenigingen gedaan kan worden. Nogmaals de monumentenzorg is meer dan alleen de overheidsmonumentenzorg. Het zou niet goed zijn om de overheid nu maar alle werkzaamheden voor de monumenten te laten doen. Ik geloof ook niet dat zulks ooit de bedoeling is geweest. Er moet door alle belanghebbenden samengewerkt worden en de Bond is één van deze belanghebbenden. De leden van de Bond moeten werk verzetten voor de doelstellingen van de Bond, dan heeft het lidmaatschap ook werkelijk zin. Dus geen afwachtend, maar een werkend lidmaatschap. De overheid moet dan wel dat werk aanvaarden en vertrouwen dat er buiten de overheid meer know how zit dan men wel eens wil laten blijken. Ik heb als voorbeeld maar een van de vele nijpende problemen problemen gesignaleerd n.l. die van de bescherming van de jonge monumenten. Er zijn echter vele andere werkzaamheden waarin de leden van de Bond een rol kunnen spelen. Maar daarvoor zijn wij vandaag hier om daar samen over te spreken.

Ik wil eindigen met het begin. Vernieuwing en verbreding is noodzakelijk voor het behoud van de Bond. Behoud in die zin dat wij van een werkzaam behoud spreken en niet van een langzaam stervend behoud. Het is genoemd „op zoek naar de bloem in de K.N.O.B.” Ik vind dit erg mooi gevonden, het drukt iets uit van de beweegredenen waarom wij hier zijn. Laten wij gezamenlijk van deze bloem een hele bos maken. Niet een bos gekweekte bloemen met uniforme blaadjes en kleuren gerangschikt volgens een vaste filosofie en beschermd door een vastgestelde procedure. Op alle fronten van het leven zien wij deze bosjes bloemen reeds, net plastic.

Laten wij van de Bond en ook van de monumentenzorg een fris veldboekje maken met allerlei soorten bloemen, argeloos gerangschikt, maar steeds boeiend en verwondering oproepend, maar waar natuurlijk ook de bekende stekende wesp in zit. Dat is voor velen wel eens

vervelend en niet volgens de regels maar geef mij, ondanks die wesp, dat veldboekje maar.

H. J. ZANTKUYL

SAMENVATTING VAN DE GROEPSDISCUSSIES

In een viertal groepen werd, aan de hand van een aantal stellingen, gediscussieerd over de vraag, in welke richting de KNOB zich moet gaan ontwikkelen, c.q. welke koersveranderingen er nodig zijn. Het volgende stukje wil een samenvatting zijn van de door de secretarissen geschreven deelverslagen van deze groepsdiscussies.

Het begrip „cultureel erfgoed” (nader gedefinieerd als „alles wat uit het verleden, door mensenhand gemaakt, tot ons is gekomen”, en waarbij dát, wat na 1800 ontstaan is, niet vergeten mag worden) blijkt soms, mede door het wetenschappelijke aspect, als een elitaire zaak te worden ervaren. Door het winnen van het vertrouwen van een grotere groep mensen, mogelijke nieuwe leden, kan hier verandering in worden gebracht. Voor het winnen van dit vertrouwen is het echter noodzakelijk, dat de KNOB zich tot een grotere groep mensen gaat richten dan tot nu toe het geval is. Bij de benadering van deze nieuwe groepen dient de KNOB meerdere wegen te bewandelen en daarbij bijvoorbeeld ook te denken aan T.V., cursussen, lezingen, folders etc. en overleg met andere verenigingen, zowel direct als, en wellicht in het bijzonder, in NCM verband. Op het moment wordt, zo is de mening, de KNOB teveel vereenzelvigd met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, terwijl zij juist, zo werd in één groep gesteld, de zijde van de buurtbewoners zou moeten kiezen om er samen met hen voor te zorgen dat de bebouwde omgeving, een deel van het cultureel erfgoed, behouden en levend gehouden wordt. Gestreefd dient er daarbij te worden naar vanzelfsprekende vormen van behoud, waarbij ook de oorspronkelijke bewoners in de buurten kunnen blijven wonen, met zo weinig mogelijk overheidsinmenging. Niet de afzonderlijke objecten, maar de totale bebouwde omgeving dient daarbij centraal te staan. De KNOB moet dus actief worden op het gebied van de Ruimtelijke Ordening, c.q. op het gebied van bestemmingsplannen voor beschermde stads- en dorpsgezichten, en zich

daarbij zowel scharen achter acties van buurtbewoners, als *zelf* meer wetenschappelijk gerichte en met het karakter van de Bond overeenkomende, acties ondernemen. Er wordt daarbij, en met betrekking tot het cultureel erfgoed, gedacht, aan zowel contact en overleg *met*, als adviezen *aan* de NCM, gemeenten, provincies en het Rijk. De KNOB dient daarbij een eigen visie en duidelijke doelstellingen te hebben, doch er voor te waken geen actiegroep in de gebruikelijke zin te worden. Hij dient, als landelijk werkend geheel, andere (actie)groepen te adviseren, te steunen en te stimuleren. Bij elke gesteunde of eigen actie kan er samen gewerkt worden met andere disciplines met andere invalshoeken, zonder dat dit evenwel de eigen, meer wetenschappelijk gerichte, benaderingswijze van de Bond behoeft aan te tasten.

De acties met betrekking tot bepaalde wijken of buurten kunnen gevoerd worden door plaatselijke of regionale groepen, die, enerzijds omdat de organisatie daarvan van bovenaf veel tijd vraagt en anderzijds, om snel en alert te kunnen reageren, organisatorisch los moeten staan van de KNOB. Deze groepen worden overigens *wel*, waar nodig, door de KNOB gesteund, waarbij er een wisselwerking ontstaat tussen de groepen, c.q. de leden, en het bestuur. Landelijke werkgroepen worden, indien nodig en voor een bepaald doel, door het bestuur ingesteld en kunnen een tijdelijk of een permanent karakter hebben. Voor het goed functioneren van de diverse groepen wordt het wenselijk geacht, dat er een kennisinventarisatie binnen de Bond wordt gehouden, om deze in de onderscheiden groepen op een zo goed mogelijke wijze te kunnen inzetten.

Zowel landelijk als regionaal zou de KNOB enerzijds opbouwende kritiek moeten leveren op uitgevoerde of, beter, *nog* uit te voeren restauraties en architectuur; anderzijds zou zij actief moeten zijn bij het voorbereiden van grote(re) restauraties, door een inbreng te hebben bij de discussie over en het opstellen van restauratieplannen en het bijeenbrengen van historische en archeologische gegevens.

De „educatieve commissie”, de benaming wordt door enkelen verëngend en belerend gevonden, moet haar activiteiten niet tot binnen de Bond beperken, maar ze ook tot daar buiten uitstrekken. Als taken voor de educatieve commissie worden naast het voorbereiden van even-

nementen, artikelen en rapportage onder andere gezien het op gang brengen van een discussie met de vormgevende wereld en een toenadering tot de ambachtsmensen, een groep, waar de behoefte aan kennisoverdracht, *juist* op het gebied waarop de KNOB zich beweegt, groot is. Op langere termijn moet als een taak van de commissie gezien worden het, via onderwijs, T.V., werkgroepen en lezingen etc., opvijzelen van het historisch bewustzijn in het algemeen.

Dat voor de activiteiten van de educatieve commissie een ruimere verspreiding van het Bulletin van groot belang is, spreekt vanzelf. Om die ruimere verspreiding van het Bulletin, die ook economisch noodzakelijk is, mogelijk te maken, dient echter de kostprijs daarvan, onder andere door het opnemen van advertenties, lager te worden. Naast een verlaging van de kostprijs van het Bulletin en daarmee van de hoogte van het lidmaatschapsbedrag van de KNOB is het nodig, dat er een actief ledenwervingsbeleid gevoerd gaat worden, waarbij de leek niet vergeten mag worden. Ook de inhoud van het Bulletin zal op een groter publiek gericht moeten worden, zonder daarbij evenwel in het vaarwater van de Bond Heemschut terecht te komen.

De wetenschappelijke aard van het Bulletin, dat een forumfunctie moet vervullen, hoeft niet verloren te gaan, wanneer „wetenschappelijk” gezien wordt als „deskundig en leesbaar”. De inhoud van het Bulletin zou de grotere variatie in artikelen moeten *herkrijgen*, die het vroeger had, waarbij ook *niet*-bouwkundige artikelen aan de orde kwamen. Bij een gevarieerder inhoud van het Bulletin zouden thans echter ook nieuwe benaderingswijzen, als bijvoorbeeld de sociologische, aan bod moeten komen, naast onder andere interviews, uitgevoerde of op handen zijnde restauraties en wetgeving.

Naast het niet frequent verschijnende Bulletin dient, om een beter contact tussen de leden en de Bond en ook *onderling* te bevorderen, de verschijning van een „Nieuwsbrief” te worden bewerkstelligd. Middels de Nieuwsbrief, waarin ook een rubriek „Lezers schrijven” (waarin algemene zaken aan de orde gesteld kunnen worden, als ook gereageerd kan worden op verschenen artikelen), worden de leden op de hoogte gehouden van actuele zaken en activiteiten in de Bond van zowel bestuur als werkgroepen.

TH. A. J. SCHIERE

SAMENVATTING PLENAIRE DISCUSSIE

Aansluitend op de rapportage vanuit de werkgroepen vond een algemene discussie plaats over enkele specifieke punten, die naar voren zijn gebracht bij de vraagstelling.

DE KNOB: VAN DESKUNDIGENCLUB NAAR MASSA-ORGANISATIE?

Dilemma

De leden van de Bond zijn thans voor het merendeel beroepshalve op het terrein van de Bond werkzaam. Het aantal leden is op zich beperkt, doch kan voldoende zijn bij de huidige, individuele manier van werken: invloed door deskundigheid en een niet al te agressieve „toon-zetting”. Een geheel andere koers kan zijn: de uitbouw van de Bond tot een massaorganisatie zoals „Natuurmonumenten”. Met een overwegend uit „leken”, geïnteresseerde burgers opgebouwd ledenbestand en een directe werkwijze: invloed door de massale omvang van de achterban (in relatie met óók deskundigheid), in combinatie met een actieve, agressieve opstelling naar buiten.

Reacties

Behoud van ons cultureel erfgoed — zie stelling 1 — zou de doelstelling van een nieuwe organisatie kunnen zijn, die zich op landelijk niveau bezig houdt met wetenschappelijk onderzoek en acties voor monumentenbehoud: door een fusie van KNOB en de Bond Heemschut.

De vraag, wat nu precies het verschil tussen beide organisaties is, komt gedurende de plenaire discussie voortdurend terug en kan als volgt worden beantwoord. De opstelling van de KNOB wordt gekenmerkt door een (streven naar een) wetenschappelijke benadering van monumentenzorg-problemen. De Bond Heemschut daarentegen is een behoudsorganisatie, waar directe actie op concrete problemen, die dagelijks spelen, centraal staat. Beide organisaties hebben weliswaar voor een deel dezelfde leden, doch dat dwingt nog niet tot samensmelting, integendeel. Bij een samengaan zal de indirecte benaderingswijze van de Bond het afleggen tegen de successen en publiciteit, die de actiegerichte opstelling veelal oplevert. Zelfs bij een fusie van beide organisaties is het een illusie, te veronderstellen dat een ledenaantal als van „Natuurmonumenten” gehaald zou kun-

nen worden. Optimisten, die dit geloven, gaan volledig voorbij aan het feit, dat de „natuur” in brede maatschappelijke lagen „beter ligt” dan „monumentenzorg”, nu en in de toekomst. Het brengen van verbetering in deze situatie wordt niet vanzelf bereikt door een fusie van bestaande particuliere monumentenzorg-organisaties.

Vroeger werden de grenzen van het werkkterrein van de Bond goed afgebakend door de naam zelf: „oudheidkundig”. Nu dreigt deze beperking te worden vervangen door een onge-limiteerde verbreding tot „de gehele bebouwde omgeving”. Gaat men hierop door, dan zal er sprake worden van een „oeverloos werkkterrein”. Beter ware, de doelstelling en werkwijze wel te verbreden, maar dan te richten op „oude bebouwing met een pluspunt”.

Bij al het gepraat over het uitgroeien tot een massaorganisatie mag niet worden vergeten, dat de Bond een taak blijft behouden wat betreft de inhoudelijke begeleiding van de vakmensen.

Daaraan wordt toegevoegd, dat ook in het buurt- en wijkwerk (stadsvernieuwing) veel mensen afhankelijk zijn van goede informatie: ook op het ondersteunen van deze praktijkmensen zou de Bond zich moeten richten. De Bond zou „thuis moeten geven”, als vanuit de stadsvernieuwing een beroep op de Bond wordt gedaan. De Bond zou het ene (het nieuwe doel) moeten doen en het andere (het oude doel) niet moeten laten: de Bond moet blijven streven naar het vasthouden van haar huidige, deskundige doelgroep en zal daarnaast zich tot „de buitenwacht” moeten richten, door de bewustwording van de bevolking voor monumentenzorg te stimuleren. In dit verband worden genoemd:

- een actieve benadering van de massamedia zoals T.V.: bv. het programma „Van gewest tot gewest”;
- het (doen) informeren van de schoolgaande jeugd;
- het verkrijgbaar stellen van het Bulletin via boekhandels en kiosken, zodra de inhoud beter toegankelijk is voor niet-deskundigen (geen ellenlange gedetailleerde artikelen over de restauratie van één object);
- het sterker samen werken met andere verenigingen: dit streven zal primair via de NCM gestalte moeten krijgen;
- in het algemeen dient de Bond zich actiever, frequenter en beter naar buiten te presenteren.

De gevoerde discussie mondde vervolgens uit in het formuleren van een vijftal concrete wenssen voor de korte termijn, die in stemming worden gebracht en als volgt luiden. Er moeten op korte termijn komen:

1. *Landelijke werkgroepen*, waaronder één, die op basis van de gevoerde discussies het bestuur adviseert over het toekomstig beleid.
2. *Regionale werkgroepen*.
3. Een grotere actievare inzet van alle leden.
4. Een inventarisatie van kennisgebieden binnen de Bond.
5. Een Nieuwsbrief.

Eén deelnemer stemt uit principiële redenen — hij is vóór opheffing van de Bond — tegen alle wenssen. Voor het overige worden de wenssen door alle deelnemers onderstreept, behalve die inzake de regionale werkgroepen, waar het aantal voor- en tegenstanders gelijk is (15).

De aldus door de vergadering uitgesproken wenssen werden door de dagvoorzitter op schrift gesteld en symbolisch overhandigd aan de vicevoorzitter van de Bond als werkmateriaal voor

het bestuur. De vice-voorzitter dankte alle aanwezigen, de discussieleiders, de rapporteurs, de gidsen van de Werkgroep Herstel Leefbaarheid, de directie en medewerkers van het Centraal museum en de dagvoorzitter voor aller inzet en concludeerde, dat de discussiedag zeer zeker resultaten heeft opgeleverd. Sommigen zijn misschien teleurgesteld, als zij in één dag een volledig nieuwe Bond zouden hebben verwacht. Anderen, die zich realiseren, dat Keulen en Aken niet op één dag zijn gebouwd, zullen echter meer dan tevreden kunnen zijn. Niet zo zeer vanwege de concrete, tastbare resultaten, alswel door de bereidheid tot het leveren van een actieve inzet voor de Bond, die bij zovelen aanwezig blijkt te zijn. Dit wekt hoop voor de toekomst. Er zijn vele wenssen geuit, vragen geopperd en suggesties gedaan. De leden hebben gesproken. Nu is het bestuur aan zet, door alle bevindingen te vertalen in een actief beleid. Dat dit zal gebeuren, staat vast. De leden horen er meer van! Met deze positieve blik op de toekomst van de KNOB werd de discussiedag gesloten.

DRS. P. NIJHOF, *secretaris*

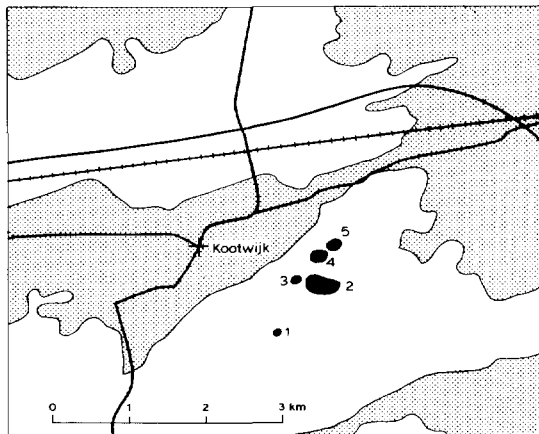
ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

GELDERLAND

Kootwijk (gemeente Barneveld)

Het nederzettingsonderzoek in het Kootwijkerzand (afb. 1) is door het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie in 1978-1980 op kleine schaal voortgezet in de vorm van jaarlijkse veldcursussen voor studenten, die gedurende twee weken in mei gehouden werden. In 1978 is een klein deel van de al grotendeels in 1971-1974 in kaart gebrachte nederzetting uit de 8ste-10de eeuw onderzocht (vindplaats 2). Bij booronderzoek in de omgeving werden toen ca. 270 m ten noordoosten van dit vroegmiddeleeuwse dorp eneneens nederzettingssporen aangetroffen onder een middeleeuws akkerdek (vindplaats 4). Gezien de geringe dikte van het overliggende stuifzandpakket (ca. 10 tot 40 cm) en het feit dat het terrein ten zuiden van de sporen is uitgestoven was deze vondst na zo veel jaren onderzoek op zulk een geringe afstand vandaar nogal verrassend. Ook andere hierna nog te bespreken ontdekkingen hebben tot het inzicht geleid dat het reconstrueren van een compleet beeld van de bewoningsgeschiedenis van de omgeving van Kootwijk voorlopig een illusie is. Indien in 1978 de boor 30 cm verder was geplaatst dan zou bijvoorbeeld dit vondstbericht niet geschreven zijn en wisten we niet beter dan dat dit gebied tussen de romeinse tijd en de 8ste eeuw niet bewoond was.

Afb. 1. De ligging van de vindplaatsen 1-5 in het stuifzand (wit) ten zuidoosten van Kootwijk. (Tekening IPP)

In 1978 ontbrak de tijd om ter plaatse meer te doen dan het graven van een proefputje van enkele vierkante meters. Tevoorschijn kwamen enkele paalgaten en standgreppels van palissaden. Het schervenmateriaal bestond voornamelijk uit ruwwandige, gedraaide ceramiek, die aanvankelijk ten onrechte aan de romeinse keizertijd werd toegeschreven. Een belemmering voor een meer uitgebreid onderzoek vormde tevens het hier aanwezige dennenbos. Het toeval wilde echter dat dit bos niet veel later door Staatsbosbeheer werd gerooid in het kader van een restauratieplan van het Kootwijkerzand: men wil dit grootste levende stuifzand van Nederland behouden waartoe een groot gedeelte van de aanplant en spontane wildgroei van vliegdennen sedert ca. 1800 wordt verwijderd. Dit biedt niet alleen mogelijkheden tot onderzoek waar dat voorheen onmogelijk was, maar maakt dit plaatselijk ook noodzakelijk vanwege uitstuiwingsgevaar.

In 1979 werden bij vindplaats 4 twee haaks op elkaar staande proefsleuven gegraven, waarvan een werd uitgebreid ter plaatse van een huisplattegrond. De datering van het complex bleek inmiddels overduidelijk merovingisch te zijn. De geschiedenis van 1978 herhaalde zich toen ca. 225 m ten noordoosten van vindplaats 4 in het talud van een uitgestoven laagte een eveneens merovingische hutkom werd aangetroffen: vindplaats 5. De overige activiteiten in dat jaar richtten zich op het karolingische dorp (vindplaats 2) waar een deel van de al bekende weg in het noordelijk deel werd onderzocht. In 1980 verplaatste het onderzoek zich echter volledig naar de vindplaatsen 4 en 5. Bij vindplaats 4 werd een aan het al bekende huis grenzend erf blootgelegd, terwijl bij vindplaats 5 een proefsleuf naar het noorden werd gegraven waarin de haard van een huis werd aansneden. Dit huis werd grotendeels onderzocht. Tevens werden twee proefsleuven getrokken in het terrein tussen 4 en 5 ten einde de onderlinge relatie tussen deze complexen te kunnen vaststellen. Sporen uit de merovingische tijd ontbraken hier, wel werd een aantal paal- en afvalkuilen uit de ijzertijd aangetroffen. Grote verrassingen — zo werd bijvoorbeeld naarstig gezocht naar

het nog steeds verborgen grafveld — bleven dit jaar uit. Een proefsleuf in een uitgestoven laagte ten zuiden van vindplaats 4 leverde niets op (hier had B. J. van Rheenen, amateurarcheoloog te Kootwijk indertijd enkele bronzen voorwerpen en scherven gevonden).

De geologische en bodemkundige ligging van beide vindplaatsen komt overeen met die van de inheems-romeinse en karolingische bewoning (vindplaats 3 en 2): precies op de overgang van gestuwde preglaciale afzettingen met een moderpodzol (in het noorden) en dekzandafzettingen met een humuspodzol (in het zuiden). Hoewel geen sporen van merovingische akkersystemen werden ontdekt mag worden aangenomen dat het akkerareaal zich aan de noordzijde van deze nederzettingen bevond. Concrete aanwijzingen voor drinkwatervoorziening zijn niet gevonden. Verondersteld mag worden dat men zijn water betrok uit bankvennetjes in het humuspodzolgebied (bij booronderzoek zijn hier vochtige, venige depressies aangetroffen). De ligging van de nederzettingen is betrekkelijk hoog (gemiddeld 36,10 m + NAP (vindplaats 4) tot 36,80 m + NAP (vindplaats 5)).

Vindplaats 4 ligt op de grens van een uitgestoven gebied, waardoor het niet zeker is of de twee daar onderzochte huisplaatsen deel hebben uitgemaakt van een grotere nederzetting die zich zuidwaarts zou kunnen hebben uitgestrekt. Zeker is dat de grenzen in westelijke en noordelijke richting dicht bij het nu onderzochte gedeelte liggen. Een argument voor een beperkte omvang ook in zuidelijke richting zou kunnen zijn dat hier nooit oppervlaktevondsten zijn gedaan (uitgezonderd de al genoemde vondsten van de heer Van Rheenen, enkele honderden meters verderop). De indruk bestaat derhalve dat het hier niet om een dorp zoals de karolingische nederzetting, maar om een groepje van slechts enkele boerderijen gaat. Uitgesloten lijkt in elk geval dat beide merovingische vindplaatsen (4 en 5) deel zou hebben uitgemaakt van één groot complex. De naaste omgeving van het huis van vindplaats 5 is, met uitzondering van de hutkom en enkele paalgaten ten noorden daarvan, onbebouwd geweest.

Vindplaats 4 (afb. 2). Uit de drie huisplattegronden, twee (of drie) schuren, althans bijgebouwen, acht hutkommen en talrijke palissaden als belangrijkste nederzettingselementen kan het volgende (voorlopige) beeld gereconstrueerd worden. Er zijn twee duidelijke bewoningsfasen te onderscheiden, alsmede een aantal sporen die

aan geen van beide fasen toegewezen kunnen worden.

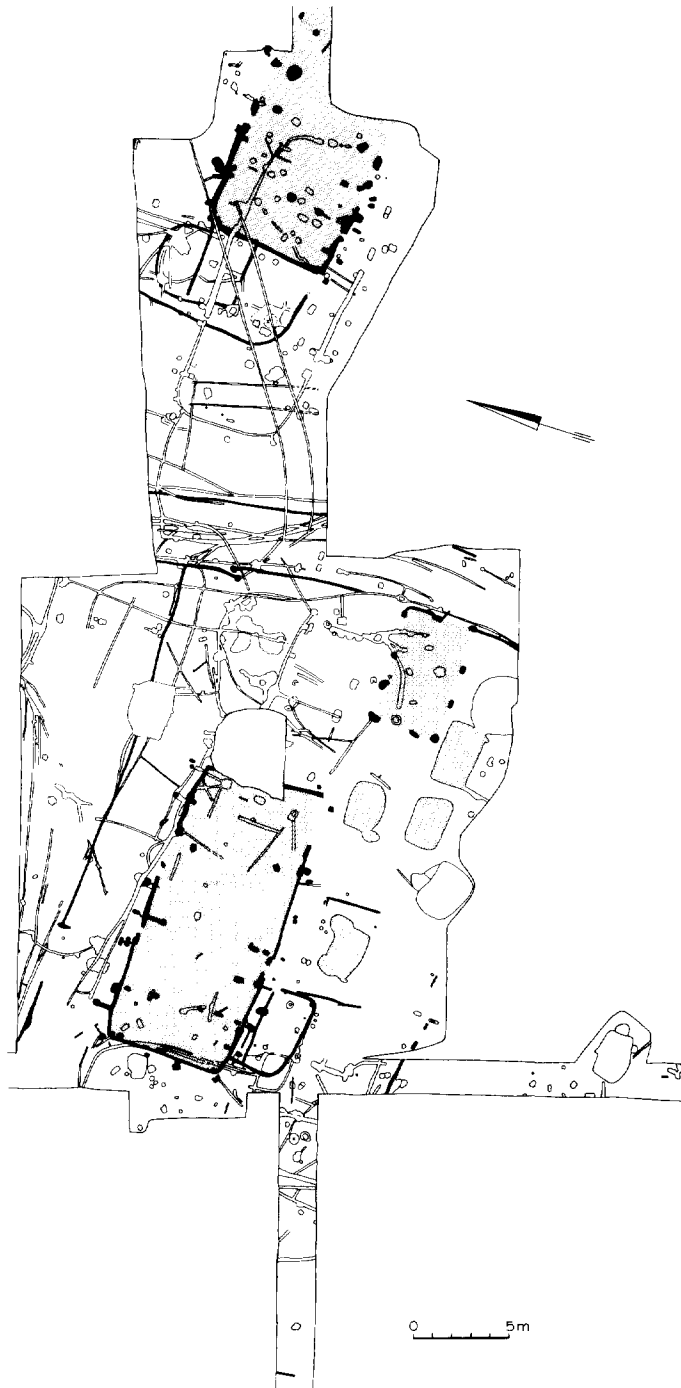
Gedurende de oudste van beide fasen was er sprake van twee, door een noord-zuid/zuidwest lopende weg gescheiden boerderijen. De oostelijk gelegen boerderij is op een gegeven moment door nieuwbouw vervangen, in tegenstelling tot het westelijk erf, waar nu op de plaats van de boerderij alleen een bijgebouw is verschenen. De overgang naar deze tweede bewoningsfase is tevens gepaard gegaan met een plaatselijk westwaarts opschuiven van de weg.

Een argument voor de gelijktijdigheid van twee boerderijen gedurende de eerste fase is dat beide huizen qua vorm en afmeting grote overeenkomsten vertonen (al is vanwege erosie de lengte van het oostelijke huis niet vast te stellen). De genoemde weg is geen onomstotelijk bewezen fenomeen (er zijn geen karresporen gevonden), maar wordt verondersteld op grond van parallel lopende omheiningen die juist ver genoeg van elkaar lagen om verkeer doorgang te verschaffen.

Het westelijke erf, dat het meest compleet is opgegraven, geeft enig idee van de omvang en structuur van het betreffende boerenbedrijf. De afmetingen van het omheinde erf zijn ca. 20 bij 30 m. Het min of meer west-oost georiënteerde huis, dat ruim 15 m lang en 6 tot 7 m breed was, werd aan de zuidoostzijde omgeven door enkele hutkommen en een bijgebouwtje van 6 bij 3,5 m. Hoeveel hutkommen gelijktijdig gefunctioneerd hebben is niet bekend; tot deze fase als geheel kunnen drie à vier van dat soort gebouwtjes gerekend worden. Verscheidene omheiningen binnen de erfafscheidingen suggereren een functionele onderverdeling van het erf, waarschijnlijk in verband met hier ondergebrachte huisdieren. Zo bevond zich aan de zuidwest hoek van het huis een „kraal” van 2,5 bij 4,5 m.

Wat het oostelijke erf betreft ontbreekt elke informatie over bijgebouwen. Wel lijkt aan de westzijde van het huis eveneens een afgeschutte ruimte, een „kraal”, aanwezig geweest te zijn. Zoals gezegd is het huis hier vervangen door een huis dat wel vrijwel compleet kon worden blootgelegd. De afmetingen zijn 15 à 16 m bij 5,5 à 7 m.

De westelijke boerderij is niet vervangen, althans niet binnen de oude grenzen van het erf. Een bijgebouw van 10 m lengte en 3,5 à 4 m breedte, met een ten noorden daarvan gelegen hutkom, waren op dit erf de enige aanwijsbare

Afb. 2. Kootwijk, vindplaats 4 (6de-7de eeuw). De huisplattegronden van bewoningsfase 1 zijn grijs gerasterd.
(Tekening IPP)

opvolgers (mogelijk waren één of meer hutkommen in het zuiden eveneens contemporain aan het genoemde bijgebouw). Gelijkijdigheid van deze schuur en hutkom(men) met het nieuwe huis in het oosten is niet zeker maar wel waarschijnlijk. Mogelijk is het westerf geannexeerd door de boer van het oosthuis, of door een andere, archeologisch niet getraceerde omwonende. Een theoretische mogelijkheid is nog dat het westhuis wél is blijven bestaan, maar aan de oostzijde ingrijpend is verbouwd en verlengd met de schuur.

De drie huizen behoren tot hetzelfde type, met dien verstande dat het jongste huis minder regelmatig van vorm is en afgeronde hoeken heeft. De wanden hebben ongetwijfeld uit doorlopend — dus niet paneelsgewijs tussen palen ingeplaatst — vlechtwerk bestaan, dat ingegraven was. Dit vlechtwerk werd op zijn plaats gehouden door een aantal, tegen de binnenzijde geplaatste palen. De dakvoet werd opgevangen door palen die 20 tot 50 cm buiten de wand waren geplaatst. Of het dak binnenshuis nog door standers werd gedragen is niet zeker. In het westhuis zijn twee (mogelijk drie) paren binnenpalen aan te wijzen, in zijn tegenhanger in het oosten en de jongere opvolger in elk geval één paar per huis. Dit lijkt wat gering om te concluderen dat de basisconstructie drieschepig was. Zulke binnenpalen kwamen trouwens ook zonder partner aan de overzijde in het interieur voor. In de huizen van de karolingische nederzetting zijn dergelijke palen in het centrale gedeelte van het huis evenmin onbekend. We zullen ze tevens in het huis van vindplaats 5 tegenkomen.

Bij het westhuis zijn twee ingangen in de zuidwand geconstateerd en één (minder duidelijke) in de noordwand (op de plaats van de veronderstelde vierde ingang is de situatie onduidelijk door een latere greppel). Van het oudste oosthuis mag een soortgelijke indeling worden verondersteld. Het jongste huis kende echter alleen twee ingangen in de zuidwand. Bij geen van de huizen kon de oostwand goed worden onderzocht: het is dus mogelijk dat zich daar eveneens een ingang bevond. Alleen van het jongste huis is de plaats van de haard bekend: op ca. 1/3 van de lengte, gerekend vanaf de westwand, ter hoogte van het westelijke paar ingangen. Aannemende dat de haard bij de andere huizen eveneens ter hoogte van de westelijke ingangen lag, hebben we in elk geval naar analogie van andere vroegmiddeleeuwse huistypen

een idee hoe de globale indeling van deze huizen geweest kan zijn: als er een stalgedeelte was, moet dat in het oosten gezocht worden. In het jongste huis is op 4 m uit de oostwand een tweetal palen aangetroffen: mogelijk de wandposten van een doorgang naar de stal. De „stal” zou slechts aan ca. 6 koeien plaats geboden kunnen hebben. Bij het westhuis moet de eventuele stal nog kleiner zijn geweest. Bij de oudste huizen zijn tevens aanwijzingen gevonden voor een afgeschoten vertrek aan de westzijde van het woongedeelte (ca. 2,5 m lang). De zogeheten schuren zijn éénschepige gebouwtjes, waarvan de wandpalen (die in het geval van het 10 m lange gebouw opvallend diep waren ingegraven) de enige dragende elementen vormden.

De hutkommen (op één grotere uitzondering na 1,40 m bij 2,40 m of 1,60 m bij 2,60 m) behoren voor het merendeel tot het type met twee nokdragers, vier hoekpalen en een wandconstructie (bij twee hutkommen ontbraken de hoekpalen).

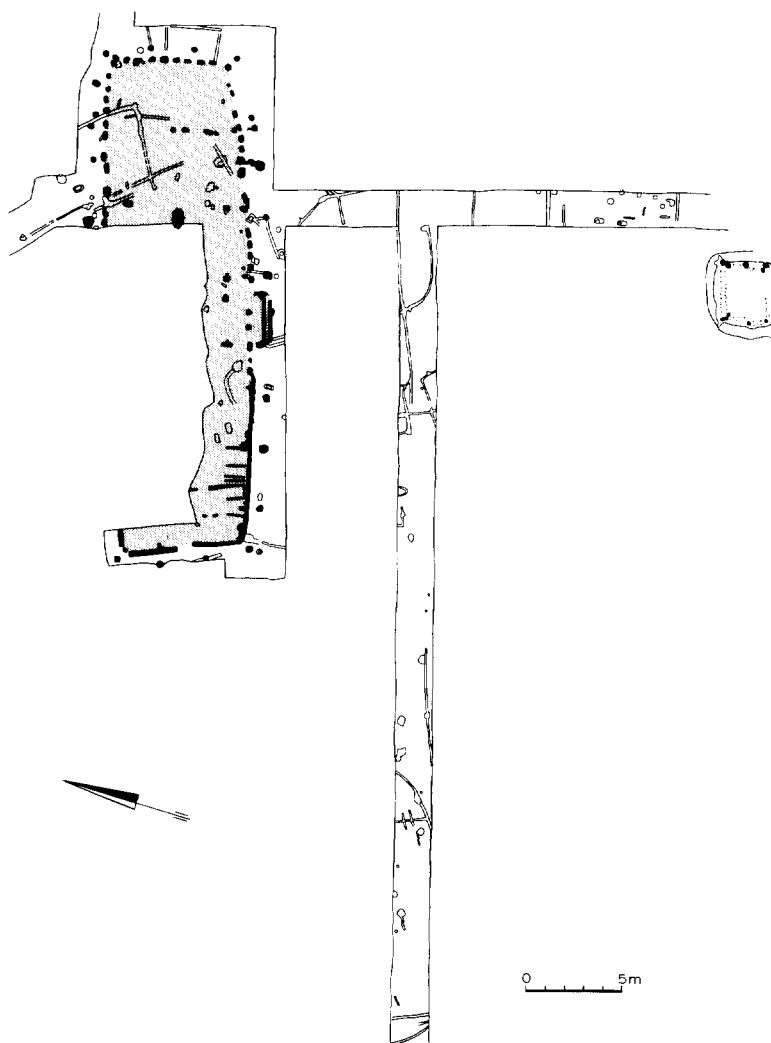
De functie van de hutkommen is, evenmin als van de „schuren”, duidelijk geworden.

Jonger dan de hier besproken nederzettingensfasen lijkt een hutkom met een afwijkende oriëntatie en constructie (uitsluitend nokdragers). Eén van de omheiningen vertoont dezelfde afwijkende oriëntatie en kan niet in het nederzettingensbeeld van beide genoemde bewoningsfasen worden ingepast. Ouder daarentegen is een omheining aan de westzijde van het westhuis, waarbij mogelijk een aantal paalgaten, een haard en een oven behoorden. Een grillig omheiningensysteem en een palenfiguratie (een schuurtje?) ten oosten van het westhuis lijken eveneens ouder. Problematisch is de meest zuidelijk gelegen hutkom, die weliswaar qua afmeting en constructie geheel in het vroegmiddeleeuwse beeld past, maar waarin, naast een bronzen ring, uitsluitend besmeten aardewerk werd aangetroffen dat in de ijzertijd of inheems romeinse context niet zou misstaan.

De bij dit merovingisch nederzettingenscomplex behorende mobilia moeten nog in detail worden onderzocht. De overgrote meerderheid van het aardewerk bestaat uit ruwwandige, gedraaide wijdmondige kookpotten met vlakke bodem, in een enkel geval met een golflijnmotief versierd. Fragmenten van knikwandpotten zijn even zeldzaam als scherven van handgemaakte, inheemse kookpotten: een nogal verrassend verschijnsel als men bedenkt dat de inheemse ceramiek in de karolingische nederzet-

ting ruim 70% van het totaal uitmaakt. Eén van de paalgaten van het jongste huis bleek, nadat de paal zelf verdwenen was, volgestopt te zijn met fragmenten van enkele inheemse potten. Deze ceramiek is vrij zacht en opvallend fijn gemagerd. De potten zijn wijdmondig, hebben een vlakke bodem en een korte flauw uitgebogen rand. Op de bodem van een van de hutkommen kwam een klein fragment van een zwart gepolijste, handgemaakte, met verticaal reliëf en ingestoken rondjes versierde pot tevoorschijn: vermoedelijk verwant aan de Duitse Rippengefasse of Angelsaksisch aardewerk. De datering van het hier genoemde aardewerk kan voorlopig niet nauwkeuriger worden bepaald dan in de 6de-7de eeuw.

Vindplaats 5 (afb. 3). Dit nederzittingscomplex biedt een geheel ander beeld dan vindplaats 4: geen wirwar van sporen uit verschillende perioden, maar slechts één huisplattegrond, één hutkom en een paalgatencluster bij de hutkom; de rest van het vlak is vrijwel „schoon”. Het huis, dat niet volledig kon worden blootgelegd, week aanzienlijk af van het hierboven besproken huistype. Om te beginnen was het veel groter: 25/26 m lang en 6 tot 8 m breed (in het midden is het huis breder, hetgeen ook bij de andere huizen enigszins het geval was; bij de latere, bootvormige karolingische huizen is dit verschijnsel meer uitgesproken en als het ware gesystematiseerd). In de lange wanden bevonden zich twee paar ingangen, terwijl

Afb. 3. Kootwijk, vindplaats 5 (7de eeuw?). Het huis is gerasterd. (Tekening IPP)

ook in de korte westelijke wand een ingang aanwezig was. De haard bevond zich in het oostelijke gedeelte, zoals gebruikelijk op ca. 1/3 van de totale huislengte, ter hoogte van de beide oostelijke ingangen. Het gedeelte ten westen van het westelijke ingangenaar was ongetwijfeld de stal. Hier zijn een aantal haaks op de wand staande standgreppels aangetroffen, waaruit vier — deels herstelde — stalboxen (tussenruimte 75 à 90 cm) konden worden gereconstrueerd. Aan de oostzijde van het huis wijzen enkele palen op een afzonderlijk vertrek van 3,5 lengte.

In de wandconstructie bestonden opmerkelijke verschillen: de stal met in een standgreppel ingegraven staken van vlechtwerk, dat aan de binnenzijde door enkele palen werd gesteund, de rest van het huis met dicht naast elkaar geplaatste palen. De deurposten en hoekpalen zijn opvallend diep ingegraven en vormden de basis van de wandconstructie. In het midden van de lange wand is iets eigenaardigs aan de hand: er zijn hier slechts enkele ondiepe palen aangetroffen, terwijl twee, ca. 3 m lange standgreppels op 0,65 en 1.00 m buiten de wandlijn een uitgebouwde ruimte doen veronderstellen. Dergelijke uitbouwen zijn ook in de 8ste-eeuwse huizen van Warendorf (Westfalen) geconstateerd (Winckelmann 1958). De dakvoet werd opgevangen door rechtopstaande palen die op regelmatige afstanden op gemiddeld 60 cm buiten de wand waren beplaatst. Binnenpalen (waarschijnlijk vier paar) zijn slechts in het centrale gedeelte van het huis aangetroffen.

Op grond van de grote hoeveelheden houtskool in vrijwel alle paalgaten (de kernen) en door vuur gedeformeerd aardewerk mag als zeker worden aangenomen dat dit huis is verbrand. Blijkbaar heeft men nadien een aantal paalgaten aan de noordzijde van het huis opgevuld met allerhande materiaal. Dat dit moedwillig is gebeurd blijkt niet alleen uit het feit dat de kuilen echt volgestampt zijn, maar ook dat men selectie per paalgat heeft toegepast: één paalgat met aardewerk (o.a. een half knikwandpotje), één paalgat met keien, één paalgat met maalstenen en één paalgat met weefgewichten. Dit merkwaardige gebruik hebben we, zoals vermeld, ook bij een van de huizen van vindplaats 4 geconstateerd.

De hutkom lag bijna 25 m ten zuiden van het huis. Het gebouwtje (afmetingen ruim 3 m bij 2.20 m) had twee nokdragers en vier hoekpalen. Het vlechtwerkwandje en enkele hoekpalen zijn

kennelijk één- of tweemaal hersteld. Op de bodem kwam een ijzeren mes tevoorschijn. De hutkom is opgevuld met een pakket dat zeer rijk aan scherven en houtskool was, alsmede enkele verbrande graankorrels (haver, gerst en rogge). Ten noorden van de hutkom zijn enkele palen en standgreppels aangetroffen. Twee van deze greppels lagen ruim 6 m uit elkaar en zouden op grond daarvan als huiswanden geïnterpreteerd kunnen worden. Een aantal aangrenzende palen past in dit beeld, o.a. twee palen die een stalingang in het interieur gevormd zouden kunnen hebben. Het huis zou dan overeen kunnen komen met het jongste huis van vindplaats 4.

Wat het aardewerk van de hutkom en het huis betreft kan hetzelfde worden opgemerkt als over vindplaats 4: 6de-7de eeuw (ook hier ontbreekt vrijwel handgemaakt materiaal).

De overige vondsten: Neolithicum. Een halsrandfragment van een golfbandpotbeker (vroeg standvoetbekercultuur) werd in een nauwelijks zichtbare verkleuring in het dekzand in de proefsleuf ten westen van vindplaats 4 gevonden (determinatie dr. J. A. Bakker, IPP).

IJzertijd. In de proefsleuven tussen vindplaats 4 en 5 zijn paalgaten, kuilen en greppels aangetroffen die uitsluitend zacht, besmeten handgemaakt aardewerk hebben opgeleverd. Het aardewerk uit één kuil, die daarnaast een groot aantal verkoolde eikels bevatte, is door drs. R. Hulst (ROB) aan de vroege/midden ijzertijd toegeschreven.

Middeleeuwen. In de akkers die beide nederzettingen overdekken zijn plaatselijk met stuifzand gevulde ploegsporen en karresporen ontdekt. De karresporen kunnen betrekkelijk recent zijn. Het jongste aardewerk uit de akker dateert uit de 11de-12de eeuw.

Conclusie. Een interessante vraag is wat de relatie tussen beide merovingische nederzettingen is geweest. Er kan sprake zijn van een chronologisch verschil. In dit stadium van het onderzoek geeft het vondstenmateriaal hierover nog geen uitsluitsel. Ook de C14 monsters moeten nog worden onderzocht.

Op grond van de huistypen is er aanleiding vindplaats 5 als jonger dan vindplaats 4 te beschouwen: het grote huis van vindplaats 5 vertoont qua vorm, indeling, wandconstructie (uitgezonderd die van het stalgedeelte) en plaatsing van de buitenpalen grote overeenkomst met de oudste huizen van de karolingische nederzetting (al zijn die 2 tot 3 m minder lang). Voor de hui-

zen van vindplaats 4 bestaan op de Veluwe geen parallellen. De wandconstructie roept reminiscenties op aan die van de inheemse romeinse huizen, zoals die op vindplaats 3 zijn gevonden (Heidinga z.j.).

Gaat men echter bij het Drentse huisplattegrondenbestand te rade, dan komt men wellicht tot een geheel andere conclusie. Het grote huis vertoont overeenkomst met een in de 5de eeuw gedateerd huis uit Peelo (Waterbolk 1980; fig. 3, 10), terwijl de huizen van vindplaats 4 wel iets weg hebben van de huizen uit Odoorn van het type B — 7de eeuw — en vooral C — 8ste-9de eeuw — (Waterbolk 1973).

Een andere mogelijkheid is dat beide nederzettingen contemporain waren. In dat geval moeten de onderlinge afwijkingen aan sociale en/of economische verschillen worden toegeschreven. Maar ook als ze niet contemporain waren dan blijven de markante verschillen in de afmetingen van de huizen — vooral van het stalgedeelte — om een verklaring vragen.

De in slechts drie zeer korte opgravingscampagnes verkregen informatie heeft de lacunes in de bewoningsgeschiedenis van Kootwijk zowel van na de romeinse tijd als ervoor weliswaar niet geheel opgevuld, maar toch aanzienlijk kleiner gemaakt. Bovendien is het gevoel versterkt dat in dit gebied nog van alles verwacht kan worden, mogelijk zelfs bewijzen voor continuïteit tussen de romeinse en vroegmiddeleeuwse periode.

IPP, Amsterdam (H. A. Heidinga)

Literatuur

H. A. Heidinga, *Verdwenen dorpen in het Kootwijkersand*, Barneveld, z.j. (Schaffelaarreeks nr. 3).

H. T. Waterbolk, „Odoorn im frühen Mittelalter. Bericht der Grabung 1966”. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 8 (1973), 25-90.

H. T. Waterbolk, „Hoe oud zijn de Drentse dorpen? Problemen van nederzettingcontinuïteit in Drenthe van de bronstijd tot de middeleeuwen”, *Westerheem* 29, 190-212.

NIJMEGEN

In het kader van het ROB-onderzoeksproject „Urbanisatie in het rivierengebied tijdens de Middeleeuwen” startte een serie opgravingen in de Middeleeuwse stadskern van Nijmegen. Aanleiding vormden de grootscheepse reconstructieplannen voor de Benedenstad: het gebied tussen Burchtstraat en Waal, Valkhof en spoordijk. Op grond van de oorspronkelijke planning werd gestart met een opgraving op de

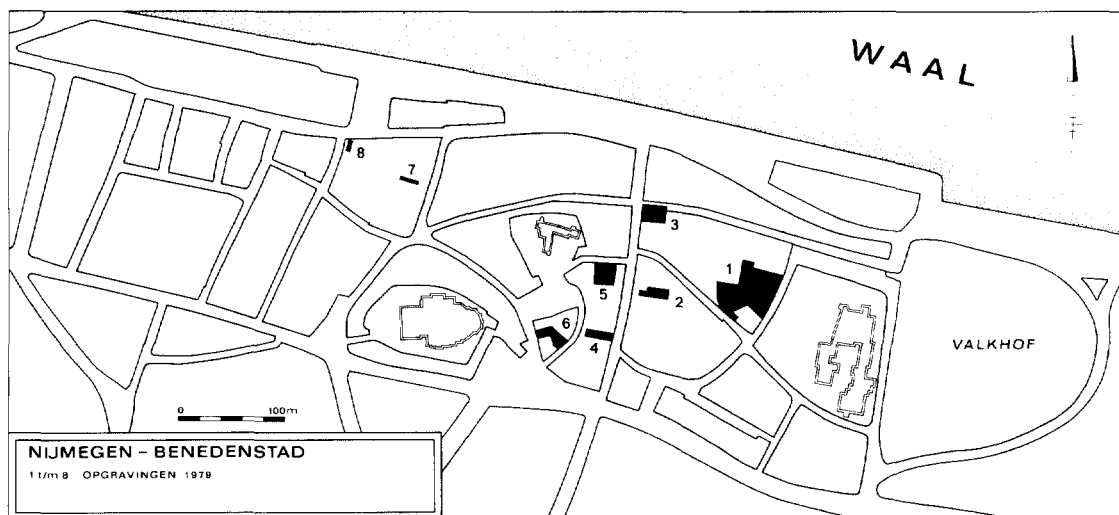
Klokkenberg. Na de grondige herziening van de planning heeft het onderzoek zich gericht op acht terreinen ter weerszijden van de Grotestraat en in het gebied onmiddellijk ten westen aansluitend. Verslagen van deze opgravingen worden in het navolgende in een volgorde van oost naar west gegeven. Het onderzoek wordt in de komende jaren voortgezet.

Bij planning en uitvoering werd veel steun gekregen van de Dienst Publieke Werken en Volkshuisvesting, coördinator ir. F. J. W. Berbé. Voorts verleenden medewerking bij de wetenschappelijke voorbereiding en uitvoering: betreffende de stad Nijmegen in het historische urbanisatieproces de afdeling Middeleeuwse Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen, onder leiding van dr. P. H. D. Leupen; voor historisch-topografische gegevens het Gemeente-archief, bij de voorbereidingen dr. J. Schimmel en tijdens de uitvoering B. H. M. Kruyssen.

1. *Klokkenberg*. Dit terrein werd opgedeeld in vier kwadranten, waarvan het noordwestelijke nog onderzocht moet worden. Een gedetailleerde beschrijving kan derhalve eerst gegeven worden, wanneer de opgraving voltooid is. Enige algemene opmerkingen ten aanzien van de chronologie kunnen wel gegeven worden. De oudste sporen op dit terrein dateren uit de Romeinse Tijd: enkele grondsporen met 1ste-eeuws materiaal, alsmede een grachtje met 4de-eeuwse vondsten. Vroeg-Middeleeuwse vondsten zijn op het terrein niet gedaan. Wel een groot aantal Laat-Middeleeuwse grondsporen (13de-15de eeuw). De talrijke resten van baksteenbouw, waaronder veel beerputten, dateren uit de 16de-20ste eeuw.

2. *Grotestraat (oostzijde)*. Op dit terrein bleek de ondergrond bij de recente sloop tot op grote diepte omgezet te zijn. Nader onderzoek was hier niet mogelijk.

3. *Vleeshouwerstraat*. Het opgravingsterrein lag op de zuid-oostelijke hoek van de Grotestraat/(huidige) Vleeshouwerstraat. Opgegraven zijn een deel van de voormalige Vleeshouwerstraat en een stukje van de oude Hanegas, alsmede de achterterreinen van de voormalige panden Grotestraat 76-80. In de ondergrond van de oude Vleeshouwerstraat werden enige grondsporen (kuilen) uit de 14de eeuw aangetroffen. Ter plaatse van de Hanegas werd een kuil met laat-

13de-eeuws materiaal gevonden met aan weerskanten baksteenfunderingen, die een doorgang (ruim 2 m) lijken te begrenzen. Het achterterrein van Grotestraat 76-78 bleek van de Vleeshouwerstraat afgesloten te zijn door een natuurstenen (tufsteen, veldkeien) muur, waarin ook baksteen verwerkt zat, en die uit de late 13de eeuw dateerde. Op dit terrein bevonden zich tal van grondsporen, echter zonder duidelijke samenhang. De oudste fase dateerde uit de 2de helft van de 13de eeuw, de jongste uit de 14de-16de eeuw. Bovendien werden allerlei gemetselde putten en keldertjes aangetroffen (oude fase 14de, 15de en 16de eeuw, jonge fase 17de-20ste eeuw). De gebouwresten waren van belang voor de ontwikkeling van de percelering. In de 14de eeuw is het pand Grotestraat 76 gebouwd, 6 m breed, 12 m diep. Dit bleek geheel onderkelderd (vloer op NAP + 13,09 m). Een vermoedelijk oorspronkelijk open ruimte aan de noordzijde, 2,50 m breed, is daarop bebouwd, waardoor Grotestraat 78 ontstond (even diep). Ten noorden hiervan stond het pand Grotestraat 80, 6 m breed, 18 m diep, eveneens geheel onderkelderd. Het baksteenformaat wijst naar een bouw in de 2de helft van de 14de eeuw. Achter het pand ook hier een afsluitingsmuur van overwegend natuursteen, als boven. Op het gemeenschappelijke achterterrein lijkt op de hoek van de Vleeshouwerstraat en de Hanegas een bakstenen gebouw (2 bouwfases, 2de helft van de 14de eeuw) met een lengte van 13 m langs de straat gestaan te hebben; de breedte kon wegens het ontbreken van de noordelijke lange muur niet bepaald worden.

4. *Grotestraat (westzijde)*. Ter hoogte van het voormalige pand Grotestraat 21 werd één perceelsbreedte opgegraven vanaf de straat tot aan de helling bij de Vijfringengas (5 × 23 m). Door de diepgaande bebouwing bleek de ondergrond sterk verstoord. De oudste grondsporen bestonden uit enige afvalkuilen uit de late 14de en de 15de eeuw, die in richting enigszins afweken van de latere bebouwing. Deze bestond uit een huis aan de Grotestraat (5,5 × 13,5 m) met een diepe kelder met kruisgewelf (3 traveeën) over de gehele oppervlakte; vloerhoogte NAP + 21,75 m, straathoogte NAP + 24,50 m. Op grond van de vondsten uit een kuil onder de keldervloer kan het gebouw op zijn vroegst uit de 16de eeuw dateren. Op het achterterrein naar de helling lag in het verlengde een 9,5 m lange kelder met tongewelf (vloer 1 m hoger). Deze kelder lijkt aangezet tegen de vorige, maar is door het ontbreken van begeleidende vondsten niet nader te dateren. Dit was eveneens het geval met een parallel met de laatste kelder verlopende muur van natuursteen (kwartsiet, kalksteen, tuf). De relatief geringe funderingsdiepte en de inbouw van een dwarsverbinding in de noordelijke keldermuur doen een „jong” ontstaan vermoeden, ondanks het gebruik van het „oude” bouw materiaal.

5. *Grotestraat/Pepergas*. Hier werd een areaal van 18 × 30 m opgegraven, waar voorheen de panden Grotestraat 43-49 en Pepergas 16-24 stonden. Het terrein bestond uit een conglomeraat van kelders en beerputten. Over bijna het gehele oppervlak was daardoor ook hier de on-

dergrond diepgaand verstoord; slechts ter hoogte van Pepergas 20 was het oude lagenpakket bewaard gebleven. Het kelderpatroon vormde wel een leidraad voor de ontwikkeling van het verkavelingspatroon. Oorspronkelijk moet het terrein opgedeeld zijn vanuit de Grotestraat in drie stroken met een diepte van 30 m, dat is tot aan de helling van de Korenmarkt. De breedte van de zuidelijke strook bedroeg 6,5 m, van de middelste strook 4 m en van de noordelijke strook 7,5 m. Wellicht vormen de laterale stroken het begin en is de middelste strook een latere opvulling; directe aanwijzingen hiervoor zijn echter niet gevonden. In een volgende beweging is de noordelijke strook, langs de Pepergas, verkaveld in blokken van 5 m breed gericht op de Pepergas. Alleen het deel bij de hoek met de Grotestraat is op deze laatste gericht gebleven. Nog weer later lijken sommige van de percelen aan de Pepergas doorgetrokken te zijn tot in de middenstrook. Stratigrafisch konden deze en de oudere ontwikkelingen nagegaan worden in het lagenpakket ter hoogte van Pepergas 20. Het vaste zand bevond zich hier op NAP + 20,90. Op dit niveau werden enige paalkuilen aangetroffen, die geen herkenbare structuur opleverden; hun richting was afwijkend van de latere bouwrichting. Te dateren waren deze paalkuilen echter niet. Ca. 10 cm boven het zand bevond zich een vloerlaag bestaande uit tuf en veldkeien, waarboven een ca. 40 cm dik pakket van ophogingen (klei en zand) afgedekt door een leemvloer. Deze tweede vloer werd overdekt door een brandlaag van ca. 10 cm, waarboven opnieuw een leemvloer. Dit hele pakket dateert uit de 2de helft van de 13de eeuw. Hierboven een nieuw pakket van ophogingslagen, 10 à 15 cm, met, ten vierden male, een leemvloer die in ieder geval de insteek van een muur van kloostermoppen afdekte. Boven deze vloer een ca. 20 cm dikke brandlaag met vondsten uit de 2de helft van de 13de eeuw en een nieuwe vloer, ditmaal geplaveid met baksteen en natuursteen, die de kloostermoppenmuur afdekte. Ophogingslagen hierboven van 30 à 40 cm dateren uit de late 14de eeuw. Het gehele pakket tenslotte werd afgedekt door een 40 à 50 cm recente ophoging tot een maaiveldhoogte van NAP + 22,90 m.

De eerder genoemde muur van kloostermoppen was het oudste muurrestant. Het bevond zich aan de zuidzijde van het perceel Pepergas 20, maar zou ook opgevat kunnen worden als een restant van een van de oorspronkelijke mu-

ren in de noordelijke strook. Het fragment dateert op zijn laatst uit het midden van de 13de eeuw. Minder makkelijk te dateren valt een muur van tufblokken waarin baksteenbrokken verwerkt waren en die gefundeerd was op veldkeien, aangetroffen op perceel Pepergas 16 tegen de helling van de Korenmarkt aan; vermoedelijk laat-13de- of vroeg-14de-eeuw. De overige oude bakstenen muren worden hier en daar begeleid door laat-14de-eeuwse vondsten. Nadat de bovengenoemde hoofdingeling voltooid was, hebben wel vele incidentele verbouwingen plaats gevonden, maar tot aan de recente sloop is er in hoofdlijnen zeer weinig meer gewijzigd.

Van de vele beerputten behorende bij de latere bewoning moet speciaal genoemd worden die op het achterterrein van Grotestraat 45, waaruit zeer veel apothekersafval, voornamelijk 18de-eeuws, geborgen werd. Vermoedelijk hangt deze beerput samen met de apotheek De Drie Vijzels, die van 1720 tot 1895 aan de Grotestraat gevestigd was.

Chronologisch laat de gehele ontwikkeling ter plaatse zich als volgt samenvatten. Occupatie moet hier in de 1ste helft van de 13de eeuw hebben plaatsgevonden. Het terrein werd ca. 70 cm opgehoogd, tot aan 1250 in verschillende fasen. Hierin waren twee vloeren aanwezig. Deze occupatie eindigde door brand. Omstreeks het midden van de 13de eeuw werd de eerste strokenverkaveling langs de Grotestraat in baksteen „vertaald”: de kloostermoppenmuur. Met deze bebouwing hing samen de vierde vloer. Deze bebouwing eindigde door een brand na het midden van de 13de eeuw, waarbij gedacht kan worden aan de grote stadsbrand van 1265 (de tweede brandlaag). Bij de herbouw, gepaard gaande met een ophoging van 40 cm, lijkt het tot voor kort bestaan hebbende verkavelingspatroon tot stand te zijn gekomen, hoofdzakelijk gedurende de 14de eeuw. In de eeuwen daarna is het terrein nog iets opgehoogd, maar aan de indeling is weinig definitiefs meer veranderd.

6. *Kannenmarkt/Vijfringengas*. De opgraving hier bestond uit twee putten haaks op elkaar, vanuit resp. Kannenmarkt 11-15 en Vijfringengas 3-7. Veel muurwerk werd gevonden dat de verkaveling weergaf van enige lange percelen langs de eerste en enkele veel ondiepere kavels langs de tweede straat. Door de vele kelders werden grondsporen alleen aangetroffen op een klein deel van het achterterrein. Enkele greppels dateerden uit de Romeinse Tijd. Overvloediger

waren de Laat-Middeleeuwse grondsporen: enige paalkuilen, vele afvalkuilen. Door het kleine beschikbare oppervlak konden geen samenhangende structuren vastgesteld worden, wel was opvallend een oriënteringsrichting evenwijdig aan of loodrecht op de Kannenmarkt. Slechts zeer dicht bij de Vijfringengas was de oriëntatie op deze straat gericht. Het oudste Middeleeuwse grondspoor was een kuil met laat-13de-eeuws materiaal. Op het achterterrein van Kannenmarkt 13 lag een groep van kuilen uit de 2de helft van de 14de eeuw. Voorts verspreid over het terrein kuilen uit de eerste en een vondstenrijke beerput uit de 2de helft van de 15de eeuw. De sporen langs de Vijfringengas dateerden uit de 16de-18de eeuw. Verder door de gehele put gemetselde kelders en beerputten uit de 17de-19de eeuw. De oudste baksteenfunderingen in deze opgravingsput doorsneden enige 15de-eeuwse kuilen; opvallend was de toepassing van een zeer groot steenformaat (27,5/28 x 13 x 6 cm) in deze relatief late muren.

7. *Priemstraat.* Tussen Priemstraat en Vinkengas werd een profiel met een noordoost-zuidwest verloop bestudeerd. Het vaste zand bevond zich op 2,8 m onder het maaiveld; het pakket cultuurlagen bestond ruwweg uit vier strata. Onderop een laag verwerkte grond (50 cm) met Romeinse vondsten. Hierop een bruine laag (50 à 60 cm) met overwegend kleine scherven uit de 12de eeuw en vrij veel puin aan de onderzijde, waaronder fragmenten van Romeinse dakpannen en tufsteen; deze laag zou een 12de-eeuwse akkerlaag kunnen zijn. Hierop een laag (30 à 40 cm), wellicht een brandlaag, met veel houtskool en vondsten uit de late 13de eeuw. De bovenste laag bestond uit een pakket van zand- en kleilagen en recente bouwgrond, totaal 1,4 m dik. De waarneming kon worden verricht dankzij J. R. A. M. Thijssen, die de vindplaats ontdekte.

8. *Korte Brouwerstraat.* Aan de oostzijde van de hoek met de Oude Haven werd, eveneens dankzij J. R. A. M. Thijssen, een waarneming verricht. De vaste grond bevond zich hier op 2,2 m onder het maaiveld. Slechts op enkele plaatsen was de oudtijds verwerkte bovenzijde van het zand nog aanwezig met vondsten uit het midden van de 13de eeuw. Hierop lag een 80 cm dik pakket van lagen met ingravingen uit de late 13de en de vroege 14de eeuw. Dit pakket werd

afgedekt door sterk puinhoudende egalisatielagen, die, op grond van de aangetroffen baksteenformaten, niet ouder dan de 14de eeuw kunnen zijn. Hierboven een egale vondstenloze brandlaag (ca. 6 cm), die op stratigrafische gronden uit de 1ste helft van de 14de eeuw zou kunnen dateren. De bovenste 1,2 m van het profiel waren van recentere datum; hiervan is maar weinig waargenomen kunnen worden.

Bewerking zoölogisch materiaal. Een deel van het botmateriaal uit Nijmegen is door G. F. IJze-reef in zijn vrije tijd gedetermineerd. Behalve dierlijke resten komen op verschillende plaatsen ook delen van menselijke skeletten voor. Het merendeel van de botten is van rund, varken en schaaap. In de 18de-eeuwse apothekers beerput (zie 5) is het grote aantal juveniele (zeer jonge) dieren opvallend. De vleesproductie lijkt al veel op de huidige. Ook bevatte het botmateriaal bewerkte kammen en borsteltes met aan beide uiteinden borstels van verschillende dikte. Resten van gevogelte en vis (vooral kabeljauw) komen eveneens veel voor.

Nijmegen - Benedenstad:
verhouding baksteenformaten en datering

<i>tijd</i>	<i>baksteenformaat in cm</i>									
	20 x 10 x 4/4,5/5,5									
	21 x 11 x 4,5									
	21,5 x 10/11 x 4/4,5									
	22 x 10,5/11 x 4/5/5,5									
	25,5 x 12,5 x 6									
	26 x 12,5/13 x 5/6									
	26/27 x 12/12,5/13 x 6/7									
	27/28 x 13/14 x 7									
	28 x 12,5 x 7									
	28/29 x 13/14 x 6									
	32 x 16 x 8									
XIX—XX	b		b							
XVIII	b	b	b	b	b					
XVII			b, m		b					
XVI B				b						
XVI A						b				
XV B						b				
XV A						b	m			
XIV B						m	m	m	m	
XIV A								b		
XIII B										m

b = beerput, archeologisch gedateerd

m = muurrest, archeologisch gedateerd

Uitvoering vanwege de R.O.B. door H. Clevis, G. van Haaff en H. Sarfatij.

R. O. B., Amersfoort (H. Sarfatij)

UTRECHT

Rhenen (gem. Rhenen)

De aangekondigde opgraving in de groeve Kwintelooyen tussen Rhenen en Veenendaal (zie Stapert, 1980) vond plaats van 22 oktober-8 november 1979. De opgravingsplek bevindt zich in de westhoek van de grote zandgroeve, en heeft ongeveer de volgende coördinaten: blad 39E (Rhenen); 444,820/165,865. Het is de plek waar, zoals gemeld, eerder door o.m. C. Lagerwerf reeds een aantal vondsten was gedaan, waarvan een paar *in situ* uit een zeer grove laag, met veel grind, werden verzameld.

Tijdens de opgraving werd betreffende de geologische aspecten samengewerkt met G. H. J. Ruegg van de Rijks Geologische Dienst (Sedimentologische Afdeling), die een uitgebreid onderzoek uitvoerde in deze groeve, waarbij ook de R.G.D.-Afdelingen Palaeobotanie (J. de Jong) en Sediment-petrologie (J. G. Zandstra) betrokken zijn.

Hieronder worden eerst een paar korte opmerkingen gemaakt over de geologie (A), daarna worden de opgravingsresultaten samengevat (B) en een aantal andere verzamelde gegevens besproken (C), waarna tenslotte een aantal voorlopige konklusies en slotopmerkingen volgt (D).

A. Aangezien over de geologie binnenkort uitgebreide rapporten van de R.G.D. te verwachten zijn (van Ruegg is reeds een voorlopig rapport beschikbaar, 1980), worden hier slechts enkele opmerkingen gemaakt — nodig om de archeologische gegevens te kunnen begrijpen.

De groeve bevindt zich op de binnensflank (noordhelling) van een ca. NW-ZO verlopende stuwwal, die in de naaste omgeving een hoogte bereikt van ruim 60 m + N.A.P. In de groeve is een groot aantal schubben zichtbaar, over elkaar geschoven pakketten sediment, die het resultaat zijn van glaciële stuwing. De schubben hebben ter plaatse een O-W strekking en hellen meestal 30-40° naar het noorden. Binnen de schubben is in principe steeds hetzelfde opeenvolging van lithologische eenheden waar te nemen, waarvan er in totaal door Ruegg (1980) een tiental werd onderscheiden. Ze kunnen op basis van het R.G.D.-onderzoek aan de volgende lithostratigrafische eenheden worden toegevoegd (zie Zagwijn & Van Staaldunin, 1975): 1-3 Formatie van Kedichem (Onder-Pleistoceen); 4-8 Formatie van Urk; 9, 10 Formatie van Drente.

Eenheid 4 wordt in het veld als „Groene Bank” aangeduid, op basis van de lithologie en de zware mineraleninhoud (zie Zandstra, 1971); de eenheid kan waarschijnlijk in het laatste interglaciaal van het „Cromerien-complex” gedateerd worden (pers. mededeling J. G. Zandstra). Eenheden 5-8 worden in het veld als „Grove Urk” aangeduid; het zijn grove, grotendeels grindige tot grindrijke, lichtgetinte zanden, aan de basis (5) is veelal sprake van zandig grind. Deze afzettingen worden op grond van o.m. sediment-petrologische eigenschappen gedateerd in het Midden-Saalien, n.l. in het eerste deel van het derde stadiaal. Eenheid 5 (waarschijnlijk stroomdraadafzettingen volgens Ruegg) is duidelijk ingesnedden in oudere lagen (van 4), terwijl o.m. het voorkomen van grote nauwelijks gerolde stenen (hoofdzakelijk) aan de basis (vermoedelijk vervoerd door drijfijz), en *in situ* vorstspijting, wijzen op een glaciaal klimaat ten tijde van de afzetting ervan.

B. Tijdens de opgraving in 1979 werden lagen aangesneden behorende bij de door Ruegg onderscheiden eenheden 4 en 5. Uit de onderste lagen van eenheid 5 werd een klein aantal artefacten geborgen.

Op de opgravingsplek (een kunstmatig plateau langs de rand van een helling) hielden de lagen meest ca. 30° naar het noorden. Vanaf de onderkant was van eenheid 5 maximaal ca. 1 m aanwezig; jongere lagen waren ter plaatse niet ontsloten en werden ook elders niet onderzocht. De ontsloten onderste lagen van eenheid 5 zijn als volgt te beschrijven (opgravingsprofiel A, a-f van onder naar boven):

- f. Grof zand met veel fijner grind, parallel gelaagd; dikte meer dan 20 cm (gedeeltelijk ontsloten).
- e. Grof zand met weinig grind, parallel gelaagd; dikte 30 cm.
- d. Niveau, vrijwel geheel bestaande uit kleibrokken (verspoeld), plaatselijk ontbrekend; dikte 5 cm.
- c. Grof zand met veel grind (aan de basis grover), met scheve gelaagdheid (vaak hellingen naar ca. noorden), kleibrokken; dikte 40 cm (in andere profielen vaak dunner).
- b. Zeer grof zand met minder grof grind en stenen (die soms verspreid voorkomen in het zand), scheve gelaagdheid (vaak hellend naar ca. noorden), kleibrokken, ijzer- en mangaankonkreties; dikte ca. 20 cm (in andere profielen vaak dikker, tot ca. 50 cm).

a. Grof grind met grof zand ertussen (doorlopend vanuit b); dikte ca. 10 cm. In dit niveau komen grote niet of nauwelijks gerolde stenen voor, die waarschijnlijk met drijvend ijs vervoerd werden; verder zijn veel stenen *in situ* door vorst gespleten.

Opgemerkt dient te worden dat deze detailstratigrafie als strikt plaatselijk opgevat moet worden, de genoemde subeenheden variëren ook binnen het zeer beperkte opgravingsterrein in dikte en voorkomen; ze dienden om de vondsten enigszin aan delen van het lokale profiel te kunnen toewijzen. Binnen de subeenheden c en e komen lenzen van groenig fijn lemig zand voor, die vermoedelijk als verspoeld „Groene Bank”-materiaal te beschouwen zijn (pers. mededeling J. G. Zandstra); ook de kleibrokken moeten uit oudere afzettingen verspoeld zijn. Aan de soms duidelijke insnijding is overigens eveneens te zien, dat de onderkant van a een erosieniveau is.

Eenheid 4 is ter plaatse 5,8 m dik (pers. mededeling G. H. J. Ruegg), waarvan ca. 4 m werden ontsloten in een profiel. Tijdens het graven van dit profiel werden geen vuurstenen aangetroffen, groot genoeg om eventueel als artefakten te kunnen herkennen; slecht fijn grind komt plaatselijk voor binnen deze lagen. Ook in het kader van het R.G.D.-onderzoek werden in de lagen van eenheid 4 nooit grotere vuurstenen aangetroffen (pers. mededeling G. H. J. Ruegg). De ontsloten bovenste lagen van eenheid 4 bestaan grotendeels uit matig fijn tot matig grof zand, met scheve gelaagdheid (vaak hellend naar richtingen rond het noorden). Hier en daar zijn dunne lemlaagjes of lensjes grof zand met fijn grind aanwezig. In deze lagen komen verder veel kalkkonkreties voor.

Het sediment van eenheid 5 werd, gescheiden in de meestal (maar niet altijd) redelijk van elkaar te onderscheiden subeenheden a-f, en per vierkante meter, gezeefd (maaswijdte aanvankelijk 0,4 cm, later 0,8 cm). Alle vuurstenen, die eventueel artefakten zouden kunnen zijn, werden bewaard.

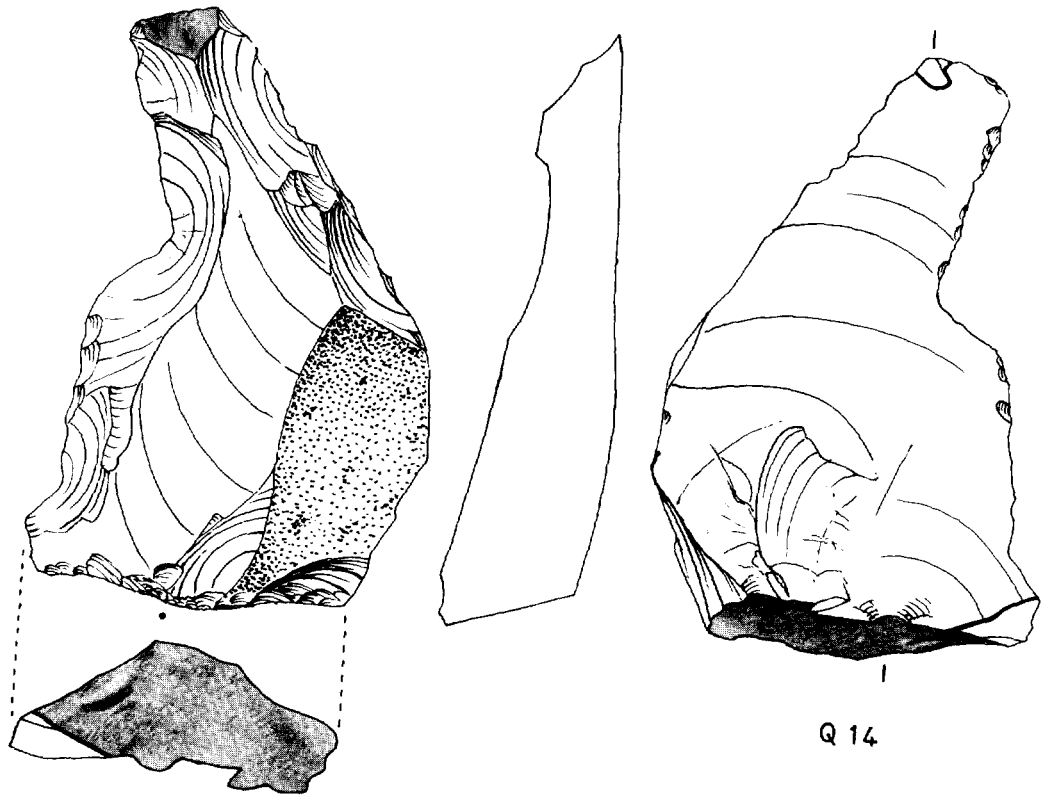
In totaal werden tijdens de opgraving 13 zekere artefakten en één mogelijk artefakt gevonden, waarvan één zeker artefakt *in situ* werd aangetroffen (een *in situ* door vorstsplijting in twee stukken gebroken afslag), door C. Lagerwerf, in subeenheid b. De andere 13 werden in de zeef of los in een vak gevonden, en wel als volgt verdeeld over de onderscheiden subeenheden: a-1, a of b-3, b-3 of c-3, c-3. In de subeen-

heden d, e en f werden geen artefakten gevonden, zodat samenvattend gesteld kan worden dat de gevonden artefakten binnen de onderste driekwart meter van eenheid 5 voorkwamen. Vijf artefakten waren, vermoedelijk door vorstsplijting, beschadigd of gebroken, waarbij soms recent aandoende breukvlakken ontstonden (ook veel natuurlijke vuurstenen in de onderste lagen van eenheid 5 zijn *in situ* door vorst gespleten, soms tot kleine fragmenten).

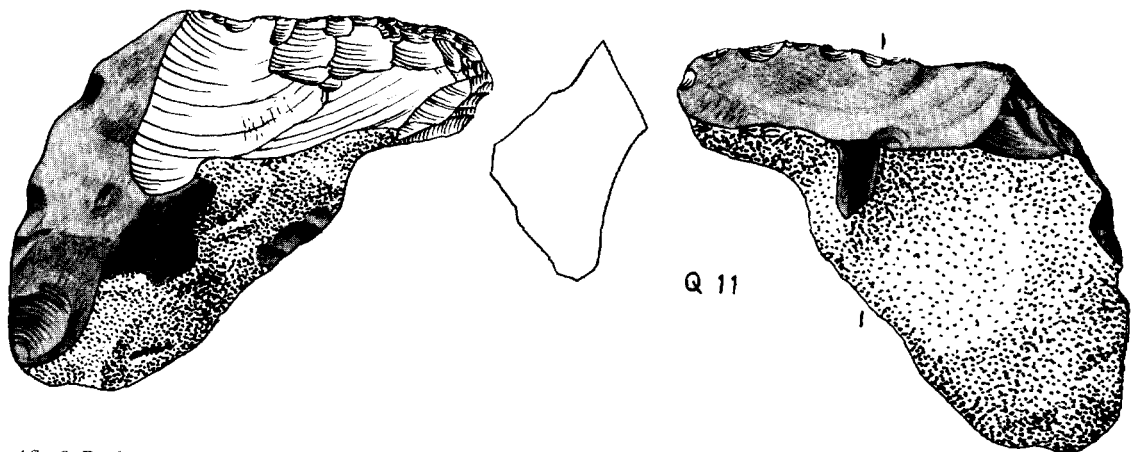
De 14 vondsten (genummerd Q 1-14 in volgorde van aantreffen) kunnen als volgt beschreven worden: 1 „*bec*”-achtig werktuig (geretoucheerd) op grote („*clacton*”-afslag (afb. 5), 1 rechte schaaf op een natuurlijke vuursteen (afb. 6), 1 (micro-)levalloisafslag (afb. 7), 1 zeer regelmatige kling (afb. 8), 9 afslagen waarvan 4 te beschrijven zijn als „*clacton*”-afslagen (afb. 5), en 1 mogelijke schaaf op een (vorstgespleten) fragment van een natuurlijke vuursteen. Door C. Lagerwerf werden verder tijdens de opgraving 2 artefakten aangetroffen in de (kunstmatige) helling: 1 afslag *in situ* (a of b) vlakbij de opgravingsplek (Q 15), en 1 afslag los, op enige afstand van de opgravingsplek (Q 16), die echter hoogstwaarschijnlijk wel uit eenheid 5 stamt (pers. meded. G. H. J. Ruegg). Tenslotte werd tijdens de opgraving, los op de oppervlakte (van het kunstmatige plateau) een zwaar gerolde („*clacton*”-afslag gevonden (Q 17).

Wanneer we afzien van de laatstgenoemde vondst, kan het volgende opgemerkt worden over deze vondsten. Twee stukken (de kling en een „*clacton*”-afslag) zijn niet waarneembaar gerold, 8 stukken zijn nauwelijks tot licht gerold (de levalloisafslag, het „*bec*”-achtige werktuig, 6 afslagen, waarvan 1 „*clacton*”-afslag), de resterende stukken zijn matig gerold. De meeste stukken vertonen verder bruine patina, lichte glans en krassen; de kling is echter nauwelijks gepatineerd en vertoont ook geen krassen. Geen van deze stukken is zwaar gerold.

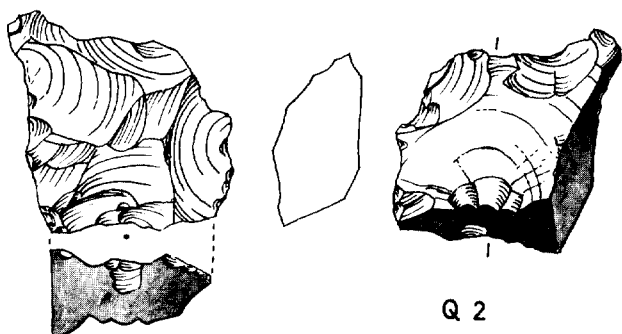
In het vorige verslag betreffende vondsten uit deze groeve (Stapert, 1980) werd vermeld dat C. Lagerwerf (en vrienden, waaronder A. M. Wouters) reeds een aantal vondsten op dezelfde plek had geborgen, hetgeen mede de aanleiding was voor de opgraving. Ook deze stukken stammen volgens mededeling van Lagerwerf uit de onderste meter van eenheid 5. Het zijn 1 *chopper* van kwartsiet (gevonden door M. Köppen; afgebeeld in Stapert, 1980-afb. 10), 1 kernachtig artefakt, 6 afslagen (en 1 mogelijke schaaf op natuurlijke vuursteen). Ook deze stukken zijn

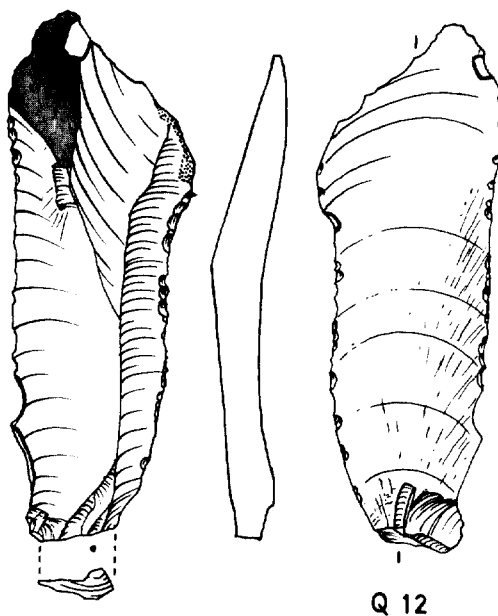
Afb. 5. „Bec“-achtig werktuig (op „clacton“-afslag); B.A.I.-opgraving Kwintelooyen 1979. Schaal 1:1.

Afb. 6. Rechte schaaaf op natuurlijke vuursteen; B.A.I.-opgraving Kwintelooyen 1979. Schaal 1:1.

Afb. 7. (Micro-)levalloisafslag; B.A.I.-opgraving Kwintelooyen 1979. Schaal 1:1.

Afb. 8. Regelmatige kling, ongerold; B.A.I.-opgraving Kwintelooyen 1979. Schaal 1:1.

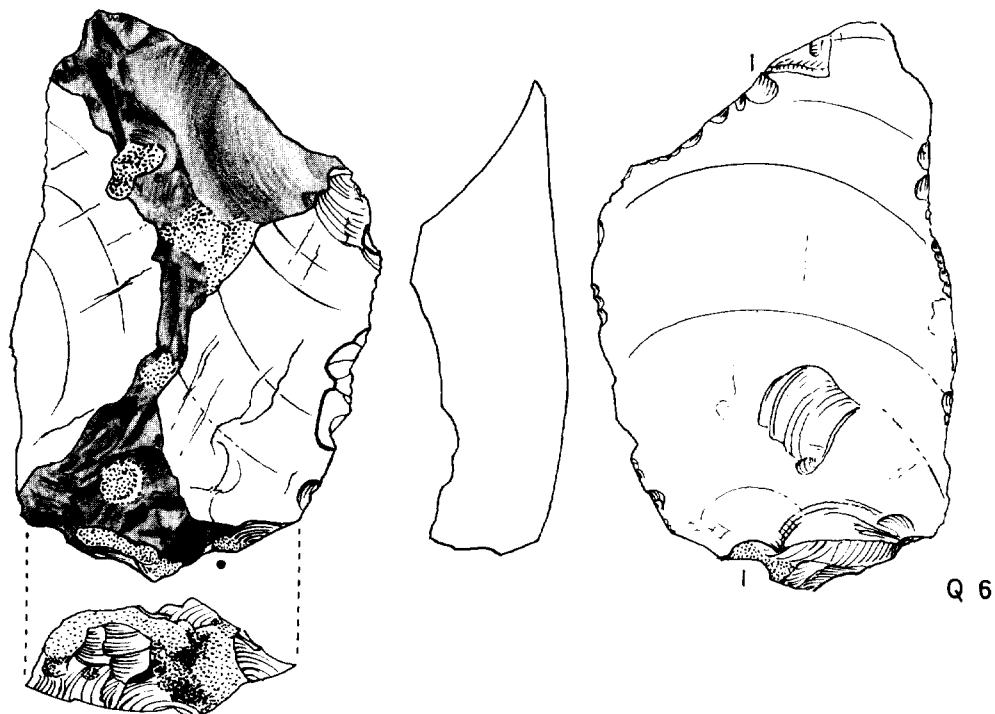
meest voorzien van bruine patina, glans en krassen en licht of matig gerold. Eén afslag is echter nauwelijks gerold en ook slechts licht gepatineerd, terwijl het soort vuursteen vrijwel identiek is aan dat van de later tijdens de opgraving geborgen kling.

Tenslotte kan hier nog genoemd worden de („clacton”-afslag, die tijdens de verkenning in 1978 werd gevonden (afgebeeld in Stapert, 1980-afb. 9), op circa 20-30 m vanaf de opgravingsplek, los onderaan de helling.

In totaal kennen we nu dus 23 zekere artefacten uit de onderste meter van eenheid 5, en 2 mogelijke artefacten, terwijl verder 2 zekere artefacten mogelijk eveneens uit deze laag stam-

men (op basis van het feit, dat ze in ongeveer dezelfde mate gepatineerd en gerold zijn als de opgegraven stukken: de afslag die bij de verkenning werd gevonden, en de los op het oppervlak gevonden afslag). Er werden tijdens de opgraving geen botten gevonden — wel eerder een paar door C. Lagerwerf, waarvan één klein pijpbeenfragment met zekerheid uit de grintlaag stamt.

Gezien de omstandigheid, dat eenheid 5 door een snel stromende rivier is afgezet volgens Ruegg, waarbij vroegere afzettingen werden verspoeld, zijn de volgende hypothesen mogelijk:

Afb. 9. „Clacton“-afslag, ongerold; B.A.I.-opgraving Kwintelooyen 1979. Schaal 1:1.

- alle artefakten zijn afkomstig uit oudere lagen (i.c. van eenheid 4);
- een deel is afkomstig uit eenheid 4, en een deel is in het dal achtergelaten ná de afzetting van eenheid 4, n.l. korte tijd voor, of tijdens de afzetting van eenheid 5;
- alle artefakten zijn van na de afzetting van eenheid 4, en werden korte tijd voor, of tijdens de afzetting van eenheid 5 in het dal achtergelaten.

Tegen hypothese a pleiten drie waarnemingen:

- het voorkomen van niet en nauwelijks gerolde artefakten;
- het voorkomen van duidelijk middenpaleolithische artefakten (levalloisafslag, kling), terwijl de lithologische eenheid 4 daarvoor als waarschijnlijk veel te oud beschouwd moet worden (zie onder A);
- het tot dusverre door ons niet aantreffen van vondsten in eenheid 4 — deze waarneming berust echter op beperkt onderzoek.

Voor hypothese b pleit het voorkomen van artefakten die typologisch ouder aandoen (de *chopper*, het „*bec*“-achtige werktuig, de zg. „*clacton*“-afslagen). Dit is echter zeker geen absoluut argument — zoals reeds vermeld komen dergelij-

ke vormen ook binnen het Middenpaleolithicum en latere fasen van de prehistorie voor. Tegen hypothese b pleit waarneming 3, die hypothese c ondersteunt. Een ander onafhankelijk argument voor hypothese c is wellicht de omstandigheid dat in alle lagen ónder die van eenheid 5 geen grover grind voorkomt. Het is namelijk duidelijk, dat de binnen eenheid 5 voorkomende artefakten geslagen zijn van de in deze lagen aanwezige grotere gerolde (Maas)vuurstenen. In oudere lagen is dit voor artefakten te gebruiken uitgangsmateriaal niet aanwezig, zodat eventuele artefakten erin van elders meegenomen zouden moeten zijn. Deze waarneming maakt het dus waarschijnlijk dat de vondsten niet of nauwelijks ouder zijn dan deze afzetting zelf. Samenvattend: hypothese a is uiterst onwaarschijnlijk; hypothese b kan niet geheel worden uitgesloten, maar hypothese c lijkt duidelijk op dit moment het waarschijnlijkst. Dit zou als voorlopige datering in aanmerking laten komen de interstadialen in het Saalien, maar vooral het eerste deel van het derde stadiaal van het Saalien, relatief kort voor de komst van het landijs. Meer onderzoek is echter nodig om een grotere zekerheid hierover te verkrijgen.

C. Tijdens de opgravingen werden ook artefakten verzameld bij de storthopen in het kalkzandsteenbedrijf Vogelenzang te Rhenen. Naar dit bedrijf wordt een deel van het zand uit de groeve Kwintelooyen gebracht, bij de fabriek wordt het grind eruit gezeefd. (Na de opgraving verzamelde E. J. Heeres hier nog verder tot 7 dec. 1979).

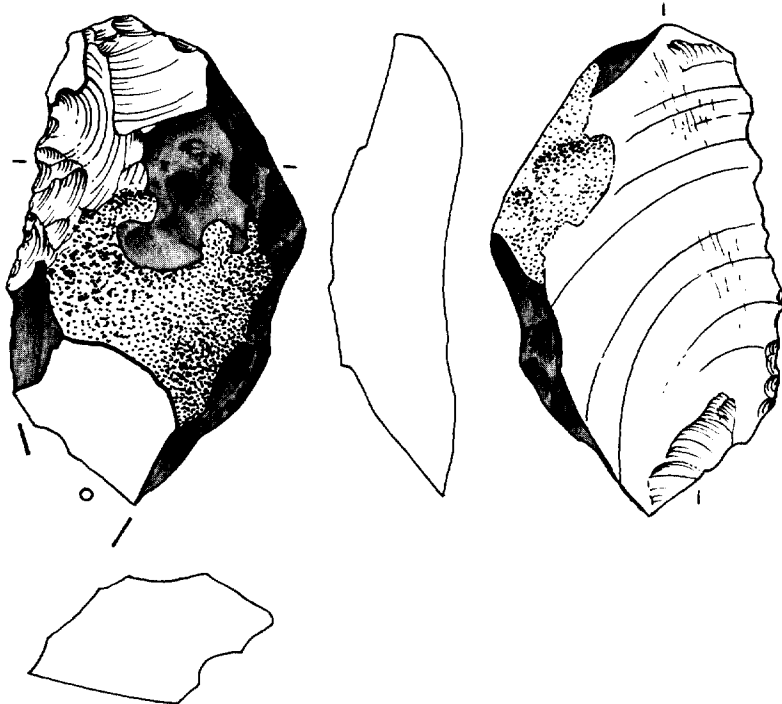
In totaal konden hier 60 artefakten (afkomstig uit Kwintelooyen) worden verzameld, waarvan 3 werktuigen (ca. 5%), n.l. 2 schaven op afslag (waarvan 1 getand) (afb. 10 en 11.), en één natuurlijke vuursteen met *clacton-notch*. Een zeer grote (cf. levallois)afslag — lengte 13 cm — is mogelijk ventraal partieel geretoucheerd. Verder zijn aanwezig: 1 (micro-)levalloiskern, 5 andere kernen, 2 levalloisafslagen, 5 klingen (of klingachtige afslagen), en 43 afslagen (waarvan ongeveer een derde deel als „clacton”-afslagen is te beschrijven). Uit het zuig gat in de groeve Vogelenzang zijn tenslotte afkomstig: een schaaaf op een natuurlijke vuursteen, en een afslag. De meeste stukken zijn licht of matig gerold, slechts een viertal is zwaar gerold.

De reeds in het vorige verslag kort besproken kollekties uit Kwintelooyen van Lagerwerf,

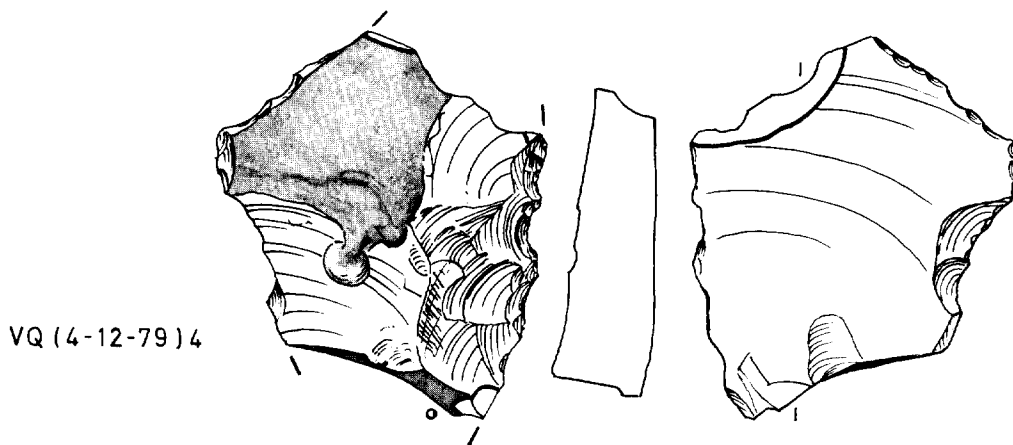
Knöps en Drost laten zich als volgt samenvattend beschrijven (totaal nu 71): er zijn 7 werktuigen (ca. 10%): 1 partieel bifaciaal bewerkt stuk (halffabrikaat?), 2 *disques*, 2 schaven op afslag (waarvan één op een levalloisafslag), 1 schaaaf op een levalloiskern, 1 *blattförmiger Schaber* (zie Stapert, 1980). Verder zijn aanwezig: 2 levalloiskernen, 3 andere kernen, 3 levalloisafslagen, 9 klingen (of klingachtige afslagen) en 47 afslagen (deels „clacton”-afslagen). Uit de groeves bij Rhenen (Vogelenzang en Leccius de Ridder) zijn in deze kollekties verder aanwezig 4 afslagen.

Vatten we alles wat ons nu bekend is uit de groeve Kwintelooyen samen (onder weglating van niet-zekere artefakten), dan ontstaat het volgende beeld.

Totaal 155, waarvan 13 werktuigen (ca. 8,4%). Bij de werktuigen zijn de schaven dominant (totaal 6, d.i. bijna de helft). opmerkelijk is het voorkomen van schaven op natuurlijke vuurstenen. Opvallend zijn verder de 2 *disques* en de *blattförmiger Schaber*. Typologisch ouder lijken een *chopper* en een „*bec*”-achtig werktuig, maar dergelijke vormen komen ook binnen het Middenpaleolithikum voor.

Afb. 10. Schaaaf op afslag; afkomstig uit Kwintelooyen, verzameld bij Vogelenzang, koll. B.A.I. Schaal 1:1.

Afb. 11. Getande schaaaf op afslag; afkomstig uit Kwintelooyen, verzameld bij Vogelenzang, koll. B.A.I. Schaal 1:1.

Bij de niet-werktuigen komen veel grove z.g. „clacton”-afslagen voor, slechts enkele afslagen lijken door zachte perkussie te zijn verkregen. Er zijn 3 levalloiskernen en 6 levalloisafslagen aanwezig (terwijl verder 2 schaven gemaakt zijn op resp. een levalloiskern en een levalloisafslag). Interessant is het relatief veelvuldig voorkomen van klingen en klingachtige afslagen (totaal 15, d.i. bijna 10%), die soms zeer regelmatig van vorm zijn.

Bij de in het bedrijf Vogelenzang verzamelde kollektie kan worden vastgesteld dat deze qua patineringsmate van rolling e.d., en ook typologisch als geheel zeer goed te vergelijken is met enerzijds de opgravingskollektie en anderszins de amateur-kollekties. Er zijn, anders gezegd, geen goede argumenten voorhanden om het materiaal niet als één geheel te beschouwen, hetgeen ook reeds voorzichtig uit de opgravingsresultaten en de stratigrafische positie geconkludeerd kon worden.

Tijdens het verzamelen bij de fabriek leek er ook een duidelijk verband te bestaan tussen het aantal vondsten per dag en het aantal zeer grote stenen dat aangevoerd werd: hoe meer vondsten, hoe meer grote stenen. Deze grote stenen zullen afkomstig zijn uit de onderste laag van eenheid 5, zodat men alleen daarom al het idee krijgt, dat ook de vondsten (vooral) uit die eenheid zullen stammen. Het gaat hier echter slechts om zeer geringe aantallen, zodat deze „korrelatie” niet als significant kan gelden.

Het is een redelijke schatting van de grootteorde, dat hij de fabriek tijdens de opgravingsperiode (door de meestal in totaal 3 à 4 aanwezige

verzamelaars) ongeveer 1 vondst per 100 kubieke meter aangevoerd zand werd gedaan. Op de opgraving bedroeg de vondstichtheid ongeveer 1 per 1,8 kubieke meter.

Deze verhouding (ca. 1:55) is niet onverwacht in het licht van het feit dat het gehele sedimentpakket (in de meer complete schubben) een dikte heeft van 20 tot 25 m, terwijl op de opgraving de dikte van de onderzochte laag gemiddeld 0,5 m bedroeg. Ook deze beide schattingen spreken dus niet de veronderstelling tegen dat alle vondsten in Kwintelooyen uit de onderste meter(s) van eenheid 5 zouden kunnen stammen.

D. De belangrijkste voorlopige konklusies uit de verzamelde gegevens zijn de volgende.

1. Er bestaan geen dwingende argumenten om aan te nemen dat meerdere tradities binnen het ons nu bekende materiaal aanwezig zijn.
2. De vondsten van de opgraving stammen uit de onderste meter van de door Ruegg onderscheiden lithologische eenheid 5 (Formatie van Urk), die in het eerste deel van het derde stadiaal van het Saalien gedateerd kan worden (relatief kort voor de komst van het landijs). Het is waarschijnlijk dat de vondsten min of meer even oud zijn als deze afzetting.
3. Er voorlopig van uitgaande dat er in de groeve Kwintelooyen maar één artefaktvoerend niveau aanwezig is, kan worden opgemerkt dat het ons bekende materiaal ook archeologisch gezien heel goed als bij elkaar behorend kan worden begrepen — n.l. als vroeg-Middenpaleolithikum. Er zijn diverse vind-

plaatsen in het buitenland aan te wijzen, die ongeveer in dezelfde tijd zijn gedateerd en zich typologisch redelijk met Kwintelooyen laten vergelijken. In het kader van dit voorlopige verslag wil ik alleen de reeds lang bekende vindplaats Markkleeberg noemen (Grahmann, 1955; Bosinski, 1967). Deze vindplaats vormt ook geologisch gezien een verbluffende parallel met Kwintelooyen — de vondsten komen voor binnen een veel grind bevattend pakket zanden (en wel vooral onderin), dat afgezet werd relatief kort voor de komst van het Saalien-landijs. (Uit deze lagen werden ook veel botten verzameld, waarop hier niet ingegaan kan worden). In het vuursteen-materiaal is vooral het hoge aandeel (levallois-)klingen en klingachtige afslagen opvallend. Ook levalloiskernen en -afslagen komen voor. Veel afslagen zijn te beschrijven als „*clacton*”-afslagen. Vuistbijlen zijn zeer schaars, schaven zijn binnen de werktuigen het talrijkst, terwijl verder ook een aantal spitsen en minstens één *disque* aanwezig zijn (in de publikatie van Grahmann worden m.i. ook nogal wat pseudo-artefakten afgebeeld, zodat het moeilijk is betrouwbare percentage te bepalen). Kwintelooyen kan bij een groep vindplaatsen ingedeeld worden die vroeg-middenpaleolithisch zijn, en als opvallendste karakteristieken hebben dat vuistbijlen schaars zijn, en klingen talrijk, terwijl de levalloiskern-techniek aanwezig is. Binnen de in West-Europa gebruikelijke kulturele indeling behoort Kwintelooyen tot het Jongacheuléen.

Nog enkele slotopmerkingen.

1. Zoals eerder opgemerkt komen binnen de lagen van eenheid 5 ook zeer veel pseudo-artefakten voor. Het is van groot belang daarom zeer kritisch te zijn bij het vaststellen van wat zekere artefacten zijn. Veel voorkomende pseudo-artefakten zijn b.v. *Nasenschabern*-achtige vormen.
2. De situatie, dat grote kollekties artefacten uit Kwintelooyen niet toegankelijk zijn voor onderzoek, is onveranderd.
3. Het is de bedoeling om in 1980 nogmaals een opgraving te doen in Kwintelooyen, o.m. om te proberen de volgende vraag te beantwoorden: komen artefacten min of meer overal voor binnen de onderste lagen van eenheid 5, en zo ja hoe is elders de vondstdichtheid? De in dit verslag naar vo-

ren gebrachte hypothesen zijn als voorlopig te beschouwen, ze kunnen wellicht deels getoetst worden door het door opgravingen verkregen materiaal te vermeerderen.

B.A.I., Groningen (*Dick Stapert*)

Literatuur

- G. Bosinski, *Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa* (= *Fundamenta A/4*). Köln/Graz, 1967.
- R. Grahmann, *The lower palaeolithic site of Markkleeberg and other comparable localities near Leipzig* (= *Transact. Am. Philos. Soc.*, N.S., Bd. 45, part 6, 509 e.v.). Philadelphia, 1955.
- G. H. J. Ruegg, Geologische gegevens betreffende de gestuwde afzettingen ontsloten in groeve Kwintelooyen tussen Rhenen en Veenendaal. Intern Rapport Sedimentologische Afdeling, nr. 52. R.G.D., Haarlem, 1980.
- D. Stapert, „Rhenen (gem. Rhenen)”, *Bull. Kon. Ned. Oudheidk. Bond* (Archeologisch Nieuws) 79 (1980), 36-42.
- W. H. Zagwijn & C. J. van Staaldunin (eds.), *Toelichting bij geologische overzichtskaarten van Nederland*. R.G.D., Haarlem, 1975.
- J. G. Zandstra, Geologisch onderzoek in de stuwwal van de oostelijke Veluwe bij Hattum en Wapenveld. *Meded. R.G.D.*, N.S. 22 (1971), 215-260.

ZUIDHOLLAND

Oprichting van het Instituut voor Aardewerktechnologie te Leiden

Bij besluit van het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit van Leiden is het door de Afdeling Palestijnse Oudheidkunde ontwikkelde onderzoek van oude technieken van aardewerk maken ondergebracht in een zelfstandig instituut in de Letteren Faculteit. Dit Instituut heeft een landelijk dienstverlenend karakter gekregen. Het dienstverlenend karakter wordt gegarandeerd door de instelling van een landelijke begeleidingscommissie.

Verscheidene Nederlandse en buitenlandse archeologen hebben in de afgelopen jaren kennis gemaakt met de nieuwe technieken van aardewerkonderzoek die in Leiden ontwikkeld werden. Bij de indeling van aardewerk dat opgegraven was in Deir ‘Allā, Jordanië, stuitte Dr. H. J. Franken, lector Palestijnse Archeologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden, op het probleem van het ontbreken van (1) algemeen aanvaarde criteria en (2) principes van vorm-verklaring.

Bij het zoeken naar oplossingen kreeg hij in 1961 steun van de heer J. Kalsbeek, beeldhouwer en pottenbakker. Binnen enkele jaren werd de aanzet gevonden voor een nieuwe benadering van aardewerkstudie, de methode

Franken-Kalsbeek. Bij deze ontwikkeling speelde de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek een doorslaggevende rol. Voortdurende aanvoer van nieuw studiemateriaal werd verzekerd door de subsidiëring van de opgravingen te Deir 'Allā tussen 1960 en 1967. Na de eerste publikatie in 1969 van aardewerk volgens de nieuwe inzichten, subsidieerde ZWO opnieuw een reeks opgravingen. Voor dit geheel ter wille van de ontwikkeling van het technologisch aardewerkonderzoek opgezette programma in Noord Syrië stelde ZWO niet alleen de financiën, maar tevens drie personeelsposten beschikbaar gedurende de jaren 1972-1974.

Nog in de zestiger jaren werd begonnen met onderzoek van aardewerk dat niet tot het studieterrain van de Palestijnse Oudheidkunde behoorde. Toen werd duidelijk dat deze onderzoeksmethode zoveel toepassingsmogelijkheden had, dat het een zelfstandig bestaan van een Aardewerktechnologisch Instituut rechtvaardigde. Dit zelfstandig bestaan werd bij Besluit van 1 april 1979 door het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit te Leiden werkelijkheid.

De pottenbakkerij is een van de oudste ambachten. Bij het proces van aardewerkmaken ontstaat een zeer duurzaam produkt. Hierin zijn dikwijls sporen achtergebleven van de werkwijze van de pottenbakker. Naast de maakwijze kan vaak ook de manier van kleibe-reiding of de wijze van stoken en drogen worden afgelezen aan het eindprodukt. De technische analyse maakt zelfs vormverklaring mogelijk. Bovendien levert de technische analyse materiaal voor de studie van culturele processen, zoals de opkomst van aardewerk-tradities, diffusie van kennis van bepaalde procédés, achteruitgang van kwaliteit, analoge ontwikkelingen in gebieden of tijden die niet met elkaar in contact kunnen hebben gestaan.

Een ander aspekt van de technologische analyse is dat ter verificatie van gevonden verklaringen, vrijwel onbeperkt herhaalbare experimenten mogelijk zijn. Vormen kunnen op verschillende manieren tot stand komen. Elke manier laat zijn kenmerkende sporen na in het eindprodukt. Dit kan experimenteel worden „geverifieerd”. Chemische analyses en moderne fysische methodes van materiaalanalyse worden in het Instituut niet toegepast. Naast de verdere ontwikkeling van de onderzoekstechnieken rekent het Instituut het zich tot taak te experimenteren met de toepassingsmogelijkhe-

den en tegelijkertijd de theoretische grondslag verder uit te bouwen.

Ieder die zich uit hoofde van zijn beroep of uit serieuze ambitie met aardewerk uit het verleden bezig houdt, kan aan het Instituut vragen voorleggen met betrekking tot technische aspecten van het bestudeerde aardewerk. Dit kunnen vragen zijn m.b.t. aan het aardewerk waargenomen verschijnselen, m.b.t. de ontstaanswijze en m.b.t. de echtheid van het aardewerk. Deze laatste vragen worden alleen in behandeling genomen indien zij komen van een universitaire instelling of openbare verzameling.

In het geval dat het materiaal bij een langlopend projekt gedurende een aantal jaren wordt verzameld en aangeboden, kan bij het Instituut tijd, gespreid over een aantal jaren, gereserveerd worden. Het Instituut richt zich verder op het ontwerpen van praktische onderzoekstechnieken die bij archeologisch veldwerk toegepast kunnen worden.

Op het instituut wordt onderwijs gegeven, bestaande uit (1) een jaarlijkse korte cursus „inleiding in de aardewerktechnologie” voor studenten, (2) een privatissimum waarin theoretische en praktische aspecten van het onderzoek aan de orde komen, (3) individuele instructie aan archeologen die gelegenheid hebben om enige tijd op het Instituut experimenteel werkzaam te zijn. Voorts beschikt het Instituut over studiecollections en over een documentatie van aardewerktechnieken. Een bibliotheek van technische werken en cultureel-antropologische studies van aardewerk-maken is in opbouw.

Voor nadere informatie wende men zich tot het Instituut voor Aardewerktechnologie, Stationsweg 25, 2312 AS Leiden, tel. 071-148333, toestel 3340-3345.

NOORDBRABANT

's-Hertogenbosch, Markt

In 1976 werd door de gemeente 's-Hertogenbosch voor het eerst een archeologisch onderzoek uitgevoerd ter begeleiding van het bouwplan 'Gertru' (Beex en Verwers 1978, 38-39). Deze eerste aanzet tot een meer systematisch stadskernonderzoek is in juli 1977 gevolgd door de tijdelijke aanstelling van een gemeentelijk archeoloog (drs. H. L. Janssen), aanvankelijk uitsluitend voor de uitvoering van een archeologisch onderzoek op de Markt. Deze tijdelijke aanstelling is enige malen verlengd en in 1980 omgezet in een vaste aanstelling.

In de jaren 1977 en 1978 zijn als voorbereiding op de uitvoering van een aantal bouwplannen en de aanleg van enige hoofdriolen twee grote noodopgravingen uitgevoerd op de Markt en aan de Postelstraat (afb. 12) naast een aantal kleinere waarnemingen. Aan de opgravingen werd meegewerkt door grote aantallen studenten, practicanten, en vrijwilligers, zonder wier hulp het onderzoek niet tot een goed einde zou zijn gebracht. De technische uitvoering van de beide opgravingen was in handen van de fa. Barten B.V.

Het onderzoek op de Markt, noodzakelijk geworden door grootscheepse rioleringswerkzaamheden, gevolgd door herbestrating van de gehele Markt, werd uitgevoerd van 25 juli 1977 tot 2 februari 1978. Bij dit onderzoek stond de

vraag naar het ontstaan van de stad en naar de geschiedenis van de functie van de Markt centraal. Uit historische bronnen kan worden afgeleid, dat de stad rond of kort vóór 1185 door de hertog van Brabant is gesticht. Het belangrijkste doel van het archeologisch onderzoek was na te gaan in hoeverre deze hypothese op waarheid berust en in welke mate de Markt vanaf de stichting van de stad als marktplein heeft gefunctioneerd.

Het onderzoek werd uitgevoerd door het aanleggen van een achttal opgravingsputten, die tezamen een ca. 75 m. lange, onderbroken doorsnede van de Markt opleverden. Waar de resultaten daartoe aanleiding gaven werden deze putten in oostelijke of westelijke richting uitgebreid. Praktische beperkingen verhinderden de

Afb. 12. Plattegrond van 's-Hertogenbosch met lokalisering van de opgravingsterreinen:
Tekening Dick Letema en Theo van Leeuwen. 1. Opgraving Markt 1977-1978; 2. Opgraving Postelstraat 1978.

aanleg van grotere opgravingsvlakken, zodat de voorlopige conclusies vooral op stratigrafische gegevens gebaseerd zijn.

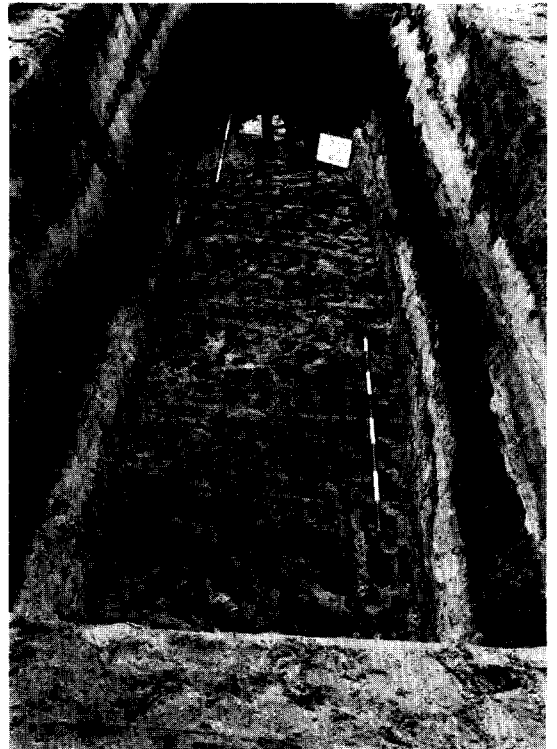
Deze kunnen in het kort als volgt worden samengevat:

1. De natuurlijke ondergrond van de Markt wordt gevormd door een dekzandrug aan de noordzijde van de Markt, die van west naar oost geleidelijk afloopt; het hoogste punt ervan ligt waarschijnlijk bij het huis 'de Moriaen', waar in 1966 een vrijwel gaaf Romeins dolium werd aangetroffen (Bloemers 1967). De bovenzijde van deze dekzandrug ligt aan de noordzijde op ca. 5,50 m + NAP. en loopt van daaruit af in zuidelijke richting (4,60 m + NAP midden op de Markt; 3,85 m + NAP aan de zuidzijde).
2. De oudste teruggevonden bewoningssporen op deze zandrug dateren uit de 2de eeuw na Chr. en behoren waarschijnlijk tot een inheemse agrarische nederzetting. Als gevolg van latere begroeiing en bewoning zijn deze sporen slechts incidenteel teruggevonden.
3. Gedurende de daarop volgende 1000 jaren was het terrein onbewoond en waarschijnlijk met bos begroeid, getuige de talrijke teruggevonden wortelsporen en gerooide boomstronken.
4. De middeleeuwse bewoning begon tegen het einde van de 12de eeuw na het rooien van het bos. De bewoning was het meest intensief aan de noordzijde, maar de beperkte onderzochte oppervlakte laat het niet toe uit de zeer talrijke paalgaten huisplattengronden te reconstrueren.
5. Na verloop van enige tijd, waarschijnlijk tegen het midden van de 13de eeuw, werd de zuidzijde van het terrein steeds drassiger, misschien doordat de grondwaterspiegel steeg, waarschijnlijk echter door steeds frequentere overstromingen. De bewoning van het marktterrein handhaafde zich aan de hooggelegen noordzijde, maar maakte aan de uiterste zuidzijde plaats voor een drassig broekland met allerlei struikgewas, terwijl het zuidelijk en middengedeelte een open — en waarschijnlijk bereden — terrein werd.
6. Ter bestrijding van de wateroverlast werd tegen het einde van de 13de eeuw het terrein aan de zuidzijde opgehoogd met vrij schoon zand, dat in vrij natte toestand (tijdens een overstroming?) werd opgebracht. De laatste sporen van menselijke activiteit die door deze ophoging werden afgedekt, zijn een groot

aantal karresporen (ruwweg in oost-westelijke richting) met daartussen hoefafdrukken van de ossen(?) die de karren trokken (afb. 13). Misschien gaat het hier om karren, waarmee het zand voor de ophoging werd aangevoerd.

Na het aanbrengen van de ophoging, werd aan de uiterste zuidflank van het terrein een ondiepe afwateringssloot gegraven, die van het einde van de 13de tot in de tweede helft van de 14de eeuw in gebruik is gebleven en van een houten beschoeiing was voorzien. Uit deze sloot kon een groot aantal vondsten, aardewerk, hout, bot, maar vooral metaal en leerbeweringsafval worden geborgen.

7. In de tweede helft van de 14de eeuw werd de sloot gedempt, een nieuw ophogingspakket aangebracht en de Markt voor het eerst met keien bestraat. Het niveau van deze bestrating vertoont nog maar geringe hoogteverschillen; van 6,60 m + NAP aan de noord-

Afb. 13. Opgraving Markt 1977. Karresporen, einde 13de eeuw. Op de achtergrond de beschoeiing van de (afwaterings?)sloot. Foto Dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch.

zijde tot ca. 6,25 m + NAP op het midden en 6,00 m + NAP aan de uiterste zuidzijde van de Markt. Het is pas in deze periode, dat de Markt zijn huidige vorm bereikte en de rooilijnen aan de noord- en zuidzijde definitief vast kwamen te liggen. Zowel aan de noord- als zuidzijde werden parallel aan de nieuwe rooilijnen fragmenten van afvoergootjes teruggevonden, die tot deze periode behoren.

8. Hierna veranderde het karakter van de Markt niet meer. Wel werd in de 15de eeuw het niveau van de Markt nog eenmaal met zand opgehoogd waarna het terrein opnieuw (waarschijnlijk met dezelfde keien) werd bestraat. De zware versterking van de bovengrond maakte een reconstructie van de latere perioden onmogelijk. Verschillende verschijnselen (o.a. enkele bakstenen fundamente) kunnen dan ook niet nader gedateerd worden dan later dan de 15de eeuw. Het belangrijkste afzonderlijke bouwwerk, dat op de Markt werd aangetroffen, was een gigantische ronde waterput met een buitendiameter van 3,60 m., daterend uit de 15de

eeuw (afb. 14). Voor de waterput was een enorme trechtervormige kuil gegraven met een bovendiameter van 13 à 14 m. De waterput bestond uit een bakstenen mantel en een natuurstenen binnenkleding. De baksteenformaten waren $23/24 \times 10/11 \times 4/5$ cm. Korte tijd later werd rond de put een zeskantig bakstenen fundament aangelegd (baksteenformaten als van ronde punt), dat waarschijnlijk diende als basis voor een zeshoekig laat-gotisch puthuis, zoals dat op een anoniem schilderij van de lakenmarkt (Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch) uit de eerste helft van de 16de eeuw is afgebeeld. De put is in deze vorm nog blijven bestaan tot de 17de eeuw. Op de fundamente van de put en het puthuis is thans naar ontwerp van de Dienst Gemeentewerken een eigentijdse versie van de put en het puthuis opgetrokken.

Uit deze resultaten kunnen een drietal hoofdconclusies getrokken worden:

1. De stad is ontstaan op maagdelijk terrein op een hoog gelegen zandrug in een drassig del-

Afb. 14. Opgraving Markt 1977. 15de-eeuwse waterput. Rond de put fragmenten van het fundament voor het zeskantige puthuis. (Foto Dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch).

- tagebied, waarschijnlijk rond of kort voor 1185, zoals ook uit historische bronnen is op te maken.
2. Op dezelfde zandrug bevond zich wel al in de 2de eeuw na Chr.romeins-inheemse bebouwing.
 3. De Markt is niet bij de stichting van de stad aangelegd in zijn huidige vorm en functie, maar bereikte pas de driehoekige vorm in de tweede helft van de 14de eeuw, toen ook de rooilijnen van de bebouwing tot stand kwamen.

H. L. Janssen,
(Dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch)

Literatuur

- G. A. C. Beex en W. J. H. Verwers, eds., *Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1974-1976*, Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem, XVII (Eindhoven).
- J. H. F. Bloemers, Ein römisches Vorratgefäss aus 's-Hertogenbosch, *Berichten R.O.B.*, 17 (1967), 173-176.

's-Hertogenbosch, Postelstraat

In verband met nieuwbouwplannen voor een terrein aan de Postelstraat (huisnummer 16-18), waar in 1976 een gebouwencomplex gesloopt was, werd van 27 februari tot 1 september 1978 een gedeelte van dit terrein onderzocht, aangezien op grond van historische gegevens resten van een uithof — later Refugiehuis — van de abdij van Postel en van een Capucijnerklooster te verwachten waren. Met toestemming van de grondeigenaar Westland-Utrecht B.V. en de hulp van vele vrijwilligers kon dit onderzoek worden verricht (afb. 12).

Uit gepubliceerde gegevens over het terrein blijkt dat hier in de Middeleeuwen een Refugiehuis stond van de priorij (sinds 1612 abdij) van Postel (bij Moll, België). In 1614 verkocht de abdij dit Refugiehuis aan de orde der Capucijnen, die er een klooster vestigden en een kerk bouwden. Na de verovering van 's-Hertogenbosch in 1629 door Frederik Hendrik werd de orde gedwongen het klooster te verlaten en werden de gebouwen geconfisceerd, waarna ze in de loop der eeuwen over verschillende eigenaren verspreid raakten. Bij de sloop van 1976 zijn de funderingen van het Capucijnerklooster en alle latere bewoningssporen opgeruimd, de onderkant van enkele beer- en waterputten uitgezonderd.

Een historisch onderzoek naar de eigendoms-wisselingen van de 17de- en 18de-eeuwse bebouwing maakt het mogelijk het hoofdgebouw van het Capucijnerklooster, en daarmee de per-

ceelsbegrenzing van het Refugiehuis van Postel te localiseren. Hieruit blijkt dat het 20 m lange, oost-west georiënteerde gebouw van periode VI naar alle waarschijnlijkheid geïdentificeerd kan worden met dit Refugiehuis.

De geschiedenis van dit Refugiehuis kan in de historische bronnen worden teruggevolgd tot het midden der 13de eeuw. Op dat moment kan men echter nog niet spreken van een Refugiehuis, aangezien een eerste vereiste, — veilige ligging — nog ontbrak; immers het terrein ligt op dat moment nog *buiten* de stadsmuren. Een oorkonde uit 1322, uitgevaardigd door Willem III van Holland, kan wellicht enig licht werpen op de aard van de oudste vestiging van Postel. In deze oorkonde is sprake van een uithof van Postel „legghende in 's Hertogenbossche gherechte op der Kempen”.¹ Het valt niet met zekerheid te bewijzen dat deze uithof met de Bossche vestiging van Postel geïdentificeerd kan worden. Maar het landelijke karakter van de opgegraven bewoningssporen uit de 13de en 14de eeuw lijkt in overeenstemming met de functie van een uithof. Waarschijnlijk kan het zeer grote gebouw van periode III worden geïdentificeerd met de eerste fase van deze Uithof. De verandering die in de 2de helft der 14de eeuw optreedt, wanneer de bebouwing meer een stedelijk karakter krijgt, zou samen kunnen hangen met een functieverandering van de agrarische vestiging in een stedelijk Refugiehuis. Dit kan zeer goed samengaan met een uitleg van de stadsommuring, waardoor het complex voor het eerst binnen de stadsmuren komt te liggen.

De tijdens de opgravingen aangetroffen bewoningssporen kunnen in een zevental perioden worden onderverdeeld.

Periode I. Na ontginning van een laaggelegen (2.30-2.60 m + NAP) en nogal drassig terrein werd eind 12de eeuw het oudste huis gebouwd. De exacte lengte van dit huis kon niet worden vastgesteld; de breedte bedroeg ca. 6 m. Van de plattegrond resteerden slechts de gerooide paalkuilen en op één plaats een (vermoedelijk) spoor van een regel. Het huis was omgeven door een met graszoden beklede greppel. Een in de zuidhelft van de opgravingsput waargenomen twee-

¹ De originele oorkonde berust in het Archief van de abdij van Postel. Een verkorte en verminkte versie is afgedrukt door F. van Mieris, *Groot Charterboek der Graaven van Holland, Zeeland en Heeren van Vriesland* (Leiden 1754) II, 277.

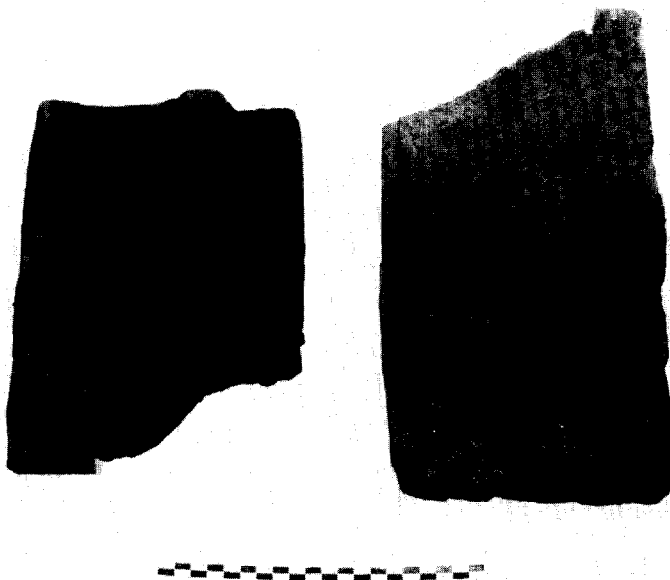
de greppel omgaf waarschijnlijk een tweede huis, dat net buiten de opgravingsput gelegen was. Uitlopers van een sompig, ondiep moeras in de zuidhelft van het terrein, die enkele ge-rooide paalkuilen afdekken, wijzen erop dat er een einde aan de bewoning kwam door wateroverlast.

Periode II. Na afbraak van de bebouwing werd dit perceel in een drietal fases opgebouwd tot ca. 3.80 m + NAP, waarbij tussen de percelen ruimte voor de greppels werd opengelaten. Een schuinliggende vlechtmat van berketakken, afgedekt met plaggen, diende voor het vasthouden van de ophogingspakketten en tevens als beschoeiing van de huisgreppels. Zowel aan de zuidzijde van de grote opgravingsput (het tweede huis perceel), als in de kleinere westelijke opgravingsput kon eenzelfde ophogingsproces worden waargenomen.

Periode III. Voorzover kon worden vastgesteld werden op alle in periode II opgehoogde percelen na verloop van tijd houten- of vakwerkhuisen gebouwd. Slechts één huis — in het noordelijk gedeelte van de grootste opgravingsput — kon vrij volledig worden opgegraven. Op grond van het erbij aangetroffen aardewerk kon dit huis worden gedateerd rond het midden der 13de eeuw. Het betrof een oost-west

georiënteerd, drieschepig gebouw, breed 10.20 m, geconstateerde lengte 14.60 m, totale lengte waarschijnlijk 18 m. Op de lemen vloer werden in het midden van het gebouw restanten van een vermoedelijke haardplaats, bestaande, uit op hun kant gezette daktegels, aangetroffen, hetgeen wijst op een open klap. Van een verdere indeling of inrichting werden geen sporen aangetroffen.

De basisconstructie van het huis bestond uit zware, aan de onderzijde vlak afgekapt, ruw bewerkte boomstammen (tot 40 x 40 cm) als staanders van een houtskelet. Op enkele platen, waar het woonniveau nog onbeschadigd werd aangetroffen, is de afdruk teruggevonden van liggende verbrande balken, die tussen de staanders lagen en waarop de wand rustte. Dikke lagen verbrande hutteleem in de brandlagen op en rond het huis wijzen op een wandconstructie van vakwerk en leem. De dakbedekking bestond uit grote platte dakpannen (daktegels), die rond het huis en in de greppels in dikke lagen werden aangetroffen. De daktegels bestonden uit rood aardewerk met formaat 27 x 18 cm, waarvan het onderste derde deel van het bovenzvlak geglazuurd was. Ze waren zowel voorzien van nokje (voor ophanging aan de panlat), als van spijkergat (afb. 15). Terwijl

Afb. 15. Opgraving Postelstraat 1978. Twee daktegels, voorzien van nokje én spijkergat (13de eeuw), rechts bovenzijde (reconstructie); links onderzijde. Op het tegelfragment links onder bevindt de spijker zich nog in het gat. (Foto W. H. M. Bouts).

dergelijke daktegels overal elders in de stad in 13de-eeuwse context worden aangetroffen, zijn ze, voorzover bekend, elders in Nederland nog niet gevonden; in Vlaanderen daarentegen is dit type daktegel zeer algemeen (mededeling Dr. F. Verhaeghe, Gent).

De hoofdverkaveling van het terrein in deze periode bestond uit oost-west lopende kavels, loodrecht op de (westelijk van het terrein lopende) Diezetak. De perceelsbreedte bedroeg ca. 12 m, begrensd door 3-4 m brede sloten en ca. 1.50 m brede greppels, die tevens zorgden voor afwatering op de Dieze. Ofschoon slechts één huis min of meer volledig kon worden opgegraven, kon van de overige bebouwing zoveel worden vastgesteld, dat gezegd kan worden dat op elke kavel minstens twee huizen, waarschijnlijk van identieke constructie, gestaan hebben.

Nog tijdens de bewoningsperiode van het grote huis uit periode III werd pal achter (ten westen van) het huis een (vis?)vijver ingegraven, waarvan wand en bodem waren bekleed met door zoden afgedekte berketakken. In de vulling werden grote aantallen vissebotjes aangetroffen van zowel zoetwatervis (baars, paling, karperachtigen) als zoutwatervis (haring, en resten van één moot kabeljauw; determinatie Drs. D. Brinkhuizen, BAI Groningen).

Periode IV. Nadat het gebouw van periode III tegen het einde van de 13de eeuw door brand verwoest was, werd het volgens een verkleind grondplan herbouwd: de lengte werd 13.20 m, de breedte 8.60 m. Het gebouw was onderverdeeld in een grote „zaal” van ca. 13.50 × 5.20 m met daarnaast twee ruimten van ca. 8.60 resp. 4.70 bij 2.90 m. De plattegrond werd gevormd door regelmatig bekapte, aangepunte, bijna vierkante palen (ca. 15 × 18 cm), die gedeeltelijk ingegraven, maar voor het laatste deel ingeheid waren. Verbrande hutteleem wijst op een wandconstructie van vlechtwerk of vakwerk; de dakbedekking bestond uit een zelfde soort daktegels als boven omschreven.

Ten zuiden van dit gebouw werd na enige tijd op de vulling van de gedempte kavelsloot een kleiner rechthoekig gebouw opgetrokken. Ondanks zware verstoringen kan de plattegrond gereconstrueerd worden als vermoedelijk ca. 11.60 × 5.90 m, mogelijk onderverdeeld in twee vertrekken. De constructie van het bijgebouw was gelijk aan die van het hoofdgebouw; de oriëntering week daar iets van af en stond loodrecht op de nog bestaande rooilijn.

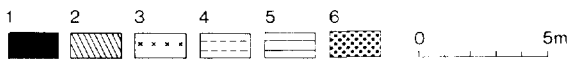
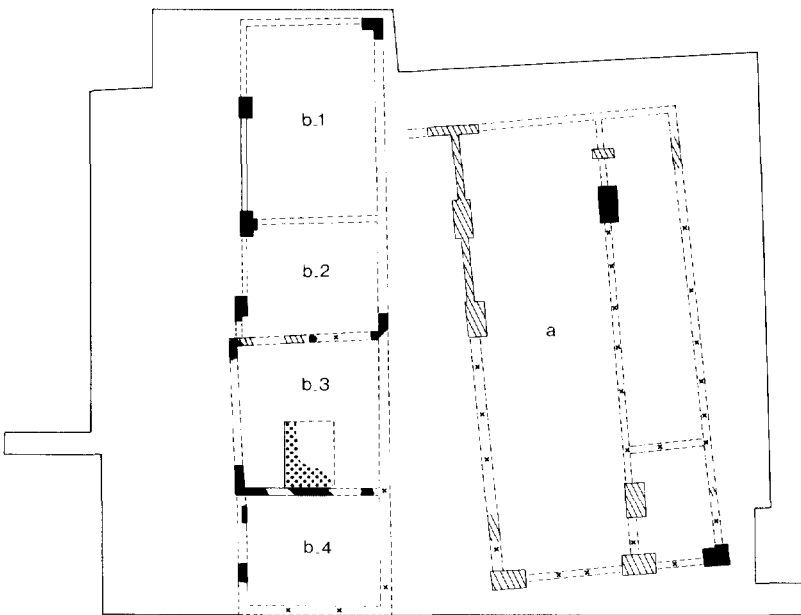
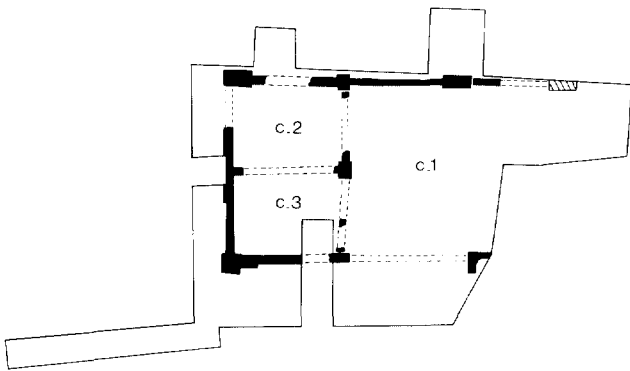
Periode V. Vermoedelijk nog in het eerste kwart van de 14de eeuw werden de door brand verwoeste gebouwen van periode IV herbouwd volgens vrijwel hetzelfde grondplan. Alleen het hoofdgebouw werd in westelijke richting verlengd tot 18.60 m (afb. 16). De constructietechniek werd echter ingrijpend veranderd: bakstenen poeren (formaten 27/27.5 × 12/12.5 × 5/7 cm.) vormden de fundering voor de houten stijlen; dunne direct op het maaiveld gelegen bakstenen muurtjes droegen de liggende houten balken van de wandconstructie. De wanden bestonden ook in deze periode nog uit leem en vakwerk, gezien de dikke laag hutteleem die deze periode afsluit.

Het houten (bij?)gebouw ten zuiden van het hoofdgebouw werd herbouwd; bakstenen muurtjes (echter zonder de poeren van het hoofdgebouw) vormden de fundering. Restanten van een stookvloer, bestaande uit gevleide bakstenen, in een van de vertrekken wijzen op een mogelijke keukenfunctie. Westelijk van dit gebouw verrees een gebouwtje, waarvan wel de bakstenen poeren werden aangetroffen, maar waarvan verder geen spoor van de wandconstructie werd teruggevonden. In een bij dit gebouwtje horende brandlaag werden grote hoeveelheden verkoolde ongedorste haver (determinatie Drs. J. Buurman, ROB) aangetroffen zodat we mogelijk te doen hebben met een spieker, wat ook het ontbreken van sporen van wand en vloer kan verklaren. Onder deze brandlaag met verkoold graan bevond zich een tweede brandlaag met eenzelfde omtrek, mogelijk van een voorganger die verder geen sporen heeft nagelaten.

In de westelijke opgravingsput werd een noord-zuid georiënteerd gebouw (minimaal 11 × 7 m), verdeeld in kleine vertrekken van 3.50 × 4.50 m, aangetroffen, met een zelfde constructie als het hoofdgebouw.

Tegen het midden van de 14de eeuw ging het hele gebouwencomplex, het laatst genoemde gebouw waarschijnlijk uitgezonderd, wederom door brand ten onder.

Periode VI. Kort na deze verwoesting vond herbouw plaats in de zuidelijke helft van het terrein. Er verrees een volledig in baksteen uitgevoerd gebouw van ca. 20 × 8.40 m, gefundeerd op zeer zware poeren, verbonden door grondbogen (baksteenformaten 27/29 × 12/13 × 6/7 cm). Door latere verstoringen was het vloerniveau volledig verdwenen, met uitzondering van de resten van een iets dieper gelegen keldertje.

Afb. 16. Opgraving Postjelstraat 1978. Plattegrond periode V, eerste helft 14de eeuw. (Tekening Dick Letema).

Legenda:

1. Baksteen
2. Uitbraaksleuven van metselwerk
3. Positie van de dragende palen uit de voorafgaande periode IV
4. Reconstructie
5. Afdruk verbrande vakwerkwand
6. Stookvloer
- a. Hoofgebouw
- b1. Spieker(?)
- b3. Keuken(?)
- c1-c3 en b2 en b4. functie onbekend

Op de vloer daarvan werd een enigszins afgesleten Gelders muntje aangetroffen dat tussen 1340 en 1350 te Harderwijk geslagen was (determinatie Koninklijk Munt- en Penningkabinet, Den Haag).

Het terrein werd aan de straatzijde begrensd door een 74 cm dikke, eveneens op grondbogen gefundeerde muur. Door diepgaande sloop konden eventuele sporen van onderverdeling niet worden geconstateerd. Het gebouw in de westelijke opgravingsput heeft waarschijnlijk nog samen met het grote bakstenen gebouw overeind gestaan. Dit zware bakstenen gebouw kan worden geïdentificeerd met het Refugiehuis van Postel.

Periode VII. De sporen van alle latere bewoningsperioden beperken zich als gevolg van 19de- en 20ste-eeuwse sloopactiviteiten tot de onderzijden van beer- en waterputten, daterend van het begin van de 16de tot het midden van de 19de eeuw. Hieruit kon een groot aantal vondsten van aardewerk, glas, leer, hout en textiel worden geborgen.

De belangrijkste resultaten van de opgraving kunnen als volgt worden samengevat:

1. Er werd een goed inzicht verkregen in het verkavelings- en ontginningspatroon, bestaande uit smalle, oost-west lopende percellen loodrecht op de westelijk van het terrein lopende Diezetak.
2. De bewoning op het terrein begint in dezelfde tijd als de stichting van de stad, ofschoon buiten de eerste vroeg-13de-eeuwse stadsomkering gelegen.
3. Er werden een groot aantal complete plattegronden van vakwerkhuisen opgegraven, daterend van de late 12de tot het midden van de 14de eeuw. Daarbij kon ook een interessante ontwikkeling in de constructietechniek worden geconstateerd, waarbij steeds meer onderdelen van de oorspronkelijke houten vakwerkhuisen in steen werden uitgevoerd.
4. Er werd een vrij volledig beeld verkregen van de omvang en chronologische ontwikkeling van een vestiging (uithof) van de priorij van Postel. Behalve het hoofdgebouw konden een keuken, een spieker (voorraadschuur) en een (vis)vijver worden geïdentificeerd; van een aantal gebouwen kon de functie niet worden vastgesteld. Het complex was waarschijnlijk bereikbaar per schip, via een Diezetak die ten westen van het complex stroomde. Fragmenten van een boot werden, secundair gebruikt als oeverbeschoeiing, in een 13de-eeuwse sloot aangetroffen.

H. L. Janssen en P. A. M. Zoetbrood (Dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch)

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar Bureau KNOB, St. Antoniesbree-straat 69, 1011 HB Amsterdam. Tel. 020-277706.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke,

harde blauwdrukken op helder papier worden bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de cliché's minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: ³ R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bebouwing”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.
Boek: ¹⁴ Chr. van Welsenens, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1981